

МИЛИВОЈ НЕНИН

СТЕЊАК
ЦРЊАНСКОГ

Préfecture de Police
N° 4.687

INTER
PRESSE

Règle par la Loi du 1er Juillet 1901

1955

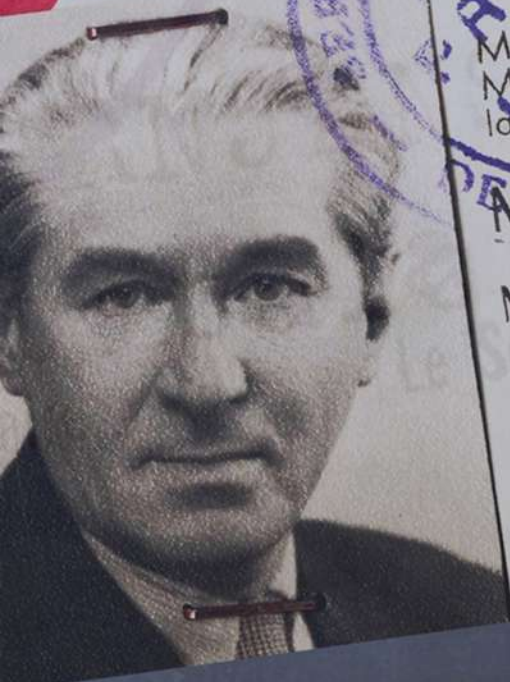
AUTORITÉS FRANÇAISES ET ÉTRANGÈRES
MM. les Directeurs de Spectacles, Expositions, Fêtes,
Musées, Conférences, etc... sont priés de bien vouloir
la mission de

M. JOV. CRNJANSKI Milos

Membre titulaire
Le Titulaire, Le Secrétaire Général

N°

824

Tran

Миливој Ненин

СТЕЊАК ЦРЊАНСКОГ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Др Драгана Бедов

Рецензенти
Проф. др Радивоје Микић
Проф. др Горана Раичевић
Проф. др Слободан Владушић

Миливој Ненин

СТЕЊАК ЦРЊАНСКОГ

Нови Сад, 2020.

О ТОНУ ЈЕДНЕ ПОЛЕМИКЕ И О ЈОШ ПОНЕЧЕМ

Општепознату причу о сукобу Милоша Црњанског и Милана Богдановића насталу поводом текста Милоша Црњанског „Ми постајемо колонија стране књиге” покушаћу да испричам из једног другог угла.¹ Около. Поновићу само епилог! А епилог је био погубан по Црњанског. Не само да је на Суду осуђен на новчану казну, већ се – са часним изузетцима – целокупна културна јавност дигла против тона Милоша Црњанског; против тона којим је полемику водио. (Мада је битно рећи да побуна против тона претходи одлуци Суда.)

Али, да кренемо каквим-таквим редом: од Сретена Марића. Наиме, Сретен Марић у време док је у пуној стваралачкој снази, пише о једном прекретничком датуму у животу свог народа из једног угла који је, унеколико, очекиван. (Храброст је у првом плану!) Одушевљен је изласком Београђана на улице 27. марта 1941. године. Ту види онај Његошев стих „Нека буде што бити не може”. Истиче и пароле које су тада узвикиване и чита их у дослуху са поменутим Његошевим стихом. А уз те пароле „Боље рат, него пакт”, „Боље гроб, него роб” – стасавале су генерације...

Но, у старости Сретен Марић другачије суди о том догађају. Све чешће сања оно што је доживео као дванаестогодишњи дечак, у Првом рату; сања избегличку колону и авионе који бомбардују ту колону... И одједном не пристаје на 27. март. Пита се због чега српски народ није избегао учешће у Другом светском рату. Због чега се из тог рата није склонио када је то могао? Марић све то пише у страху да ће српски народ, његов народ, нестати... (Да ли је ту мудрост у првоме плану?)²

Црњански, пак, о животу свог народа мисли веома рано. (И ту не би било тешко говорити о једној доследности.) Свест о припадности народу код Црњанског је заправо изражена од самог уласка у свет литературе...

¹ *Време*, XII/3659, 9. III 1932, стр. 2; бр. 3662, 12. III 1932, стр. 2.

² Сретен Марић, *Разјавори* (приредио: Зоран Стојановић), Нови Сад 1986.

Та свест о сопственом народу, о важним датумима у животу тог народа, о будућности тог народа довела је до тога да Црњански скрене пажњу на један посебан тренутак из културне историје свог народа. Наиме, година је 1932, а пре сто година је у Београду, у српској Државној штампарији штампана прва српска књига... (Трошком Глигорија Возаровића, 1832. године, штампана је књига *Српска сѣихоѣворенија* „сочињена од Ковачевића и Стаматовића”.)

Црњански, дакле, тим поводом пише о оном што види јасније него други. Нужно је, и данас, као и увек уосталом, прочитати оно о чему се пише! (Иако ова реченица звучи крајње бесмислено, очито је да сам је – захваљујући искуству – морао написати.)³ Шта нам све Црњански пише у том тексту и које ограде исписује?

Поновићу најпре наслов и поднаслов текста: „Ми постајемо колонија стране књиге”, односно „проблем наше културе”. Црњански бележи да о нашој књизи – а то се може рећи после свечане прославе стогодишњице прве штампане књиге у Београду – мало ко води бригу. Црњански види страни капитал и погубан утицај тог страног капитала. Каже да смо се пре рата шовинистички борили против бечке оперете, а сада смо отишли у другу крајност... (Менталитет идућег поколења ствара се на основу туђе књиге и у туђинској атмосфери.) Једноставно, ми постајемо колонија за прођу стране књиге. И помиње Ивана Невистића – загребачког критичара⁴ – који је показао како наша књига пролази у Загребу: пред поплавом туђих књига – изгледа као просјак!

Црњански јасно види књигу као робу на којој се зарађује. А криза књиге постоји за нашу књигу док за страну књигу те кризе нема. Говори о томе да у Београду постоје књижаре – које искључиво служе за продају стране књиге. И набраја кривце због којих је наша књига у немилости. Најпре: књижевни кругови, па књижевни часописи, књижевне установе – па и наша штампа, која за туђе нема строгости, док за нашу књигу нема места. (Интересантно је да Црњански тек на крају оптужује нашу штампу.) Природно је да Црњански у том контексту помене и Стерију и покондирене тикве...

Али, исписује Црњански и једну ограду – као да је очекивао шта ће га снаћи. Пише: „Књиге на страном језику, као и журнале, преводи страних дела, интернационална реч великих култура прелази, и треба

³ Живимо у времену бодова – не бодују нас на основу читања наших текстова – него на основу тога где смо текст објавили.

⁴ Иван Невистић (1899–1941), писац три књиге, један од уредника *Вијенца* и сарадник београдске *Правде*. Докторат из филозофије, 1924. године.

да пређе, сваку границу”. Но, оно што је спорно, и против чега Црњански јесте: „... прљава коњуцтура за сваку страну књигу, агентуре страног капитала, читава једна трговачка завера против нашег света који о својој књижевности све мање чује док му стране књиге и свакојаке преводе и милом и силом намећу, не може и нема бити главна ознака стогодишњице доба Возаровића”.

И поново Црњански исписује ограду: „Кад најпосле и ми, *йрви йуий йосле райша* [подвукао М. Н.] дижемо глас против те издавачке и књижарске пљачке на рачун наше књижевности и наше публике, ми, разуме се, не мислимо, ни да се оградимо кинеским зидом од страних књижевности, нити да тражимо фаворизовање сваке баналности, само ако је наша, него хоћемо само да укажемо прстом на једну спекулацију на рачун наших писаца и развитка наше књижевности”.

Своју причу Црњански илуструје примером. Узима у руке огромни и богати каталог накладне књижаре Минерва у Загребу у којем се рекламирају уз 197 енглеских, 90 француских, 683 наша и 3. 359 немачких аутора.

Поменуће још Црњански и да *Српски књижевни јласник* служи за рекламу једном издавачком предузећу стране књиге. (То је та реченица за коју ће се ухватити Милан Богдановић.)

Одговара Црњански на крају и на питање које сам поставља. Шта ће остати од туђинске књижевности у нашем народу? А одговара сликом: „Као што је од високе туђинске културе у приморју, нашем приморју, остала само празна пена”.

Шта можемо, после свега, рећи о овом тексту Милоша Црњанског? Прегледан, јасан, документован лепим примером, паметно написан, без икакве ксенофобије... (Родољубив?) Проговорио је о једном важном проблему и што је најважније – писао је пригодно, али никако није промашио тему! Текст је начелне природе – Иван Невистић је поменут с разлогом, а од часописа је једино наведен *Српски књижевни јласник* – који, и поред тог „српски” у имену, рекламира предузеће које штампа искључиво страну књигу...

Не видим шта би се том тексту могло додати или, пак, одузети.

Једини који се могао осетити прозваним – јер је тада био уредник у *Српском књижевном јласнику* и сарадник у поменутом предузећу, које штампа искључиво страну књигу, Милан Богдановић, је одговорио. Наслов његовог текста јесте: „Преводити или не преводити”. А у поднаслову пише: „поводом једног чланка г. Милоша Црњанског”.

Богдановић је свој текст објавио у *Полиџици*,⁵ а Црњански му ефектно одговара. Ако бих у једној реченици требало да понудим сажетак тог текста – онда бих написао да је Црњански једноставно рекао да је Богдановић – промашио тему!

Но, овај текст Милана Богдановића заслужује пажљивије читање. Јер, то је најпре прљав текст. Прљав је по томе што Богдановић добро познаје Црњанског и зна шта ће Црњанског највише повредити.

Наиме, Црњански и Богдановић су били пријатељи. Заједнички пријатељ, у једном периоду живота, био им је и Марко Ристић... И ако се само завири у *Дневник* Марка Ристића из 1929. године, видеће се да су тада готово нераздвојни... Више пута сам цитирао ону реченицу из Ристићевог *Дневника*, која говори о присности и интимности њих тројице. То је она реченица која говори о томе како им Милан Богдановић дивно прича о љубавној ноћи са једном калуђерицом у светлости кандила за време Првог светског рата...⁶

И ту сада долазимо до прве спорне тачке у Богдановићевом тексту. Милан Богдановић пише лаж за коју зна да Црњански неће рећи да је лаж – јер је частан човек! (Зна да је то лаж и Марко Ристић. И он ће је понављати касније). А догађај је из 1926. године и захваљујући Недељку Јешићу ми данас знамо шта се све тачно збило.⁷ Наиме, то је она прича о Душану и Ђесару: о промени једне речи у „Војничкој песми”. Наводно је Црњански ишао по београдским књижарама и ударао гуменим печатом преко „Душанов” реч „Ђесаров” у *Анџолоџији српске рајне лирике 1912–1922*, Београд 1926. године, коју су саставили Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић. (Овде је битно и ко је књигу издао: Удружење резервних официра и ратника.)

А Црњански са том причом једноставно није имао готово никакве везе. Тачно је да се његова песма нашла у тој *Анџолоџији* и да је у тој *Анџолоџији* штрчала (знам да је правилно: штрчала, али...) и да је највише због те песме *Анџолоџија* била нападана...

Када му је догорело до ноката; када је постојала могућност да му књига буде забрањена (а већ је дуго чекао на њено објављивање), Младен Ст. Ђуричић, стварни састављач *Анџолоџије српске рајне лирике 1912–1922* – моли Црњанског да му притекне у помоћ. Тражи од Црњан-

⁵ *Полиџика*, XXXIX, 11. III 1932, стр. 6.

⁶ Марко Ристић, *Уочи надреализма*, Београд 1985. (Дневничка белешка је од 5. децембра 1929. године, стр. 277.)

⁷ У књизи *Млади Црњански*, Београд 2004, Недељко Јешић има поглавље „Поводом афере око ’Војничке песме’”, стр. 171–182.

ског дозволу да промени ту једну реч у песми. И Црњански му дозволу даје: прво усмено, а онда и писмено! (Када се погледају сва прештампавања *Лирике Ишаке* у време док је Црњански жив, видеће се да се та „промена” више никада и нигде није појавила!) Али, Црњански о томе не може јавно говорити и на тај начин изложити Младена Ст. Ђуричића опасности! То Богдановић зна, као и што зна, шта се стварно догодило! (Да ли је потребно да поновим причу о њиховој присности?) И због тога Богдановић потезе тај аргумент. Боксерским речником речено – удара испод појаса. А зар се може очекивати да му Црњански не врати ударац?

Али, задао је Богдановић још прљавији ударац и тај ударац свесно оставља за крај. Наиме, каже за текст Милоша Црњанског да је „официозан” – тј. полузваничан, полуслужбени... Црњански је, дакле, неко, по Милану Богдановићу, ко износи став државе, власти... Прецизније, крије се иза државе... Има ли теже увреде за човека који је истрајно и доследно најчешће био сам против свих?

Е, када се знају та два детаља (Богдановић добро познаје Црњанског) – онда је јасно ко је тон полемике спустио на ниво личног, приватног, па ако ћемо и приземног... Чак ћемо и занемарити просту чињеницу да је Богдановић промашио тему... Не улазим у то како то нико није видео сем Дамњана Ковачевића.⁸ У једном смиреном тексту, залуталом унеколико у ту вреву, Дамњан Ковачевић се јавља када се јавност већ одредила и листом дигла против Црњанског. Наслов текста је: „Зар се не може бити објективан?” И овде ћемо најкраће парафразирати, односно важније делове текста и цитирати. „Истина је, међутим” – пише Дамњан Ковачевић – „да је г. Црњански у свом првом чланку чинио извесне алузије на предузеће Нолит али га није изрично поменуо, нити је изрично поменуо г. Богдановића. На тај чланак одговорио је г. Богдановић врло жучно и први је лично напао г. Црњанског”.

Говори даље Дамњан Ковачевић да је у последњим чланцима Богдановић имао више мере него Црњански, али исто тако додаје да нико од пажљивијих читалаца не може тврдити да и Богдановић није употребио безобзиран „тон увреда које тако драстично задиру у личне ствари”.

И пита се на крају текста Ковачевић: „Шта је господу потписнике руководило да ово превиде и да ни најблажом речцом не осуде и другу страну, ја не знам и нећу о томе да правим никакве претпоставке...”

⁸ *Правда*, XXV/84, 24. III 1932, стр. 5. Иначе, Дамњан Ковачевић (1890–1964), данас је заборављен. Иза њега је остао роман *Мали хероји* из 1930. године. Преводио је са француског језика. Писао је приповетке, критике, есеје, а по занимању је био стоматолог.

Наравно да је текст Дамњана Ковачевића нестао у оном мору текстова против Црњанског. Истрајно га је бранио – односно, бранио је и своје ставове, Иван Невистић... Али, уз две књиге које су се појавиле – једну је објавио Нолит, а другу Станко Томашић (*Београдска књижевна афера*),⁹ и одлуку Суда, који је пресудио против Црњанског, и уз потписе преко стотину јавних радника, ни Невистић, а још мање Дамњан Ковачевић, нису имали никакве шансе... Да ли је оно што је говорио Црњански било тачно? Да ли смо постали колонија стране књиге? Не пада ми на памет да улазим у ту причу; а читаоци нека уђу у најближу књижду и нека провере прецизност наслова Милоша Црњанског: „Ми постајемо колонија стране књиге”...

А ја ћу само проверити колико је Црњански бринуо о свом роду и да ли је више видео... Нећу се задржавати на тренуцима када је поново био сам... Нећу ни описивати ту ситуацију у којој је опет написао пригодан текст: чувени „Оклеветани рат”.

Желим само да га цитирам – прецизније да цитирам једну реченицу из полемике са Мирославом Крлежом и да повежем ту реченицу са причом којом сам започео овај текст... Није Црњански могао да зна за промену става Сретена Марића о 27. марту. Није то могао да зна, јер је већ био мртав. Али, ако бисмо спојили та два виђења – све би изгледало још суморније. На страх Сретена Марића да ће његов народ нестати, Црњански би можда рекао да се плаши да ће пре тог нестанка тај народ робовати...

Али, цитирам Црњанског и подвлачим да о нестанку свог нападаћног народа није говорио – да не буде да му додајем оно што није рекао. А рекао је, бранећи идеју национализма, следеће: „Носим у себи дубоку језу да би у случају да падне та парола националистичка, мој народ доживео судбину кулака, према ’марксистичким’ индустријским центрима великих градова, ван наших граница, којима је тај народ већ робовао”.¹⁰

Текст је из најлепшег пролећног месеца 1934. године. Да макар нечим лепим завршим овај текст.

⁹ Станко Томашић, *Београдска књижевна афера*, Загреб 1932. и брошура *Глас јавно-стии. О Нолићу и о Нолићовим књијама*, Београд, 1932.

¹⁰ „Мирослав Крлежа као пацифист”, *Време*, XIV/4442, 22. V 1934, стр. 3.

„ИНТЕРВЈУ” И КОМЕНТАРИ

У овом тексту ћу, још једном, показати због чега волим да читам преписку и какав се то вишак значења крије у писмима... Али, биће ту приче и о крађи, о претњама убиством, биће и враћања у детињство; описаћу и први судар са ауторитетима; биће и постављања дијагноза, мало вискија, али и померене логике... Биће доста дигресија, али и „нових” теоријских појмова. Измешаће се учитељице и тетке. А текст ћу почети анегдотом, која ће бити испричана по сећању – кроз ненаучно. По свему судећи требало би то да буде један весео текст.

*

Природно је, да сваки човек, који има иоле животног искуства, док даје интервју, брине о томе да ли ће то што је говорио бити верно пренето. Отуда је једнако природно да се текст интервјуа тражи на ауторизацију, односно „на параф”.

И Никола Пашић, један од чувенијих српских државника, имао је исту бригу када је давао интервју за неке француске новине. (То је та обећана анегдота.) Ту је био присутан и преводилац, иако Пашић зна француски језик. Пашићева жена износи слатко и већ не знам ни ја какво послужење... Француски новинар би и то да стави у текст – пита како се жена зове. И пре него што је преводилац стигао да каже женино име, Пашић је рекао лажно име рођене жене.

По завршетку интервјуа, када су остали сами, преводилац пита Пашића због чега „крије” женино име. Пашић је отприлике рекао – да ако они верно пренесу оно што је он рекао, онда та лаж са жениним именом нема никакву тежину. Али, ако кривотворе оно што је говорио – лакше ћемо демантовати; ето, не знају ни како се жена зове!

Том страху од кривотворења – али и погрешним именима – још ћемо се вратити. Сада ћемо у први план ставити учитељице и њихов утицај на живот детета, али и на литературу.

Колико пута се „родитељство” разбило о реченицу „рекла је учитељица”. Учитељице често имају снагу, које нису ни свесне. Оне су прва институција са којом се дете сретне у животу. (Још ако имају дугу косу!) Памтим учитељицу која је, када би изишла из учионице, а оставила децу у учионици, искористила и друга Тита – као да га је оставила да чува децу. („Пазите, друг Тито вас гледа!”) Но, прича о учитељицама, стицању радних навика и ауторитету, нема краја и отуда је морамо прекинути.

Овде ће бити речи о другој страни тог ауторитета; о жељи ученика да, док пишу, испуне учитељичине жеље. (Шта би учитељица волела да чује, односно прочита.) Дакле, увек је нужно мало засладити текст... Ако се описује преорана земља, онда та земља мора да се пресијава на сунцу, на пример.

Ако се описује сахрана, онда мора бити и снега... А те пахуље морају бити несташне... И да не набрајамо. Наравно, човек напушта такво писање, пре или касније; но, уколико не може да се ослободи таквог писања – онда ту почиње нешто што бисмо назвали *комплексом учитељице*.¹¹ (Могли смо у текст ставити и *учиџељ* уместо *учиџељица* – али феминизам у нама је претегао.)

*

И коначно смо стигли до наше приче. У књизи *Време забрана*, Коста Димитријевић, књижевник и публициста, пише и о Црњанском. Наслов тог текста је „Са Црњанским у Лондону”.¹²

Све почиње описом сахране Милоша Црњанског. На погребу је вејао „ситан, бели снег”. Људи долазе у „таму капеле”... Ту је и жена под црним велом „стара, болесна и немоћна”; седела је на столици усамљена... „Несташне ситне пахуље” су падале. Не заборавите да су пахуље биле

¹¹ Чак је и један Душан Радовић, у другом разреду гимназије (данас шести разред основне школе) патио од тог комплекса. О томе нам је – у књизи *На осирву јисаћеј стола*, Београд 1995. (приредили: Матија Бећковић и Мирослав Максиковић) – проговорио на један аутоироничан начин...

¹² Коста Димитријевић, *Време забрана*, сведочења значајних савременика, Београд 1991. године.

беле, а онда као контраст долази „црни, погребни мерцедес”... „Снежна вејавица није престајала”. Песникова супруга у црнини, завејана „пред нашим очима,” поче се претварати у „споменик од белог мрамора”... Учитељица би била задовољна.

А Коста Димитријевић се у том тренутку сетио боравка у Лондону с пролећа 1962. године и разговора који је водио са Црњанским... Али се још више сећа неприлика које је после објављивања тог „интервјуа” имао са Црњанским; који, не само што се наљутио, већ је и „кварио” живот Димитријевићу и „угрзио” му каријеру... (Узгред, Црњански је у књизи *Време забрана* приказан крајње неповољно: и као болесник – манија гоњења – и денунцијант – пише писма против Косте Димитријевића. Једном речју, као нечастан човек.)

Али, оно у чему се Коста Димитријевић и Црњански слажу, јесте то да је Црњански разговарао са Димитријевићем у Лондону 1962. године и да је *Полиџика* тај „интервју” донела – али га није пренела верно. И Црњански се наљутио. Но, наљутио се и Коста Димитријевић – мада од њега (Косте Димитријевића) сазнајемо да је „Писмо из Лондона” „драстично скраћено, осакаћено”. И ту сада почиње реконструкција читаве приче. Но, читалац мора знати да је Димитријевићу *савест чиста*: каже да је Црњанском послао текст на ауторизацију. (Нећемо заборавити ту реченицу о чистој савести и о ауторизацији. Чиста савест је не-одвојива од ауторизације.)¹³ И сада, готово три деценије доцније, 1991. године, Коста Димитријевић би да исправи неправду коју је *Полиџика* направила и једном и другом учеснику „интервјуа”; доноси то „Писмо из Лондона” онако како га је, давне, 1962. године, написао! (После тог, аутентичног текста, следе Димитријевићеви накнадни – показаће се то у овом тексту – збуњујући коментари.)¹⁴

И ту се сада отвара читав низ питања и овај весео текст се одједном уозбиљује. Прво питање је да ли ико (писац, рецензент, уредник, лектор, коректор) чита завршен текст? Ако чита, онда је тај неко морао исправити грешку која се појавила. (Зар учитељица оним ђацима, који

¹³ На 149. страници, Коста Димитријевић дословце пише: „Али, моја савест, била је чиста: неколико недеља пре објављивања послао сам био на лондонску адресу Црњанског ТАЈ ТЕКСТ НА АУТОРИЗАЦИЈУ. (Подвукао М. Н.)

¹⁴ Поглавље „Са Црњанским у Лондону” је од 147. до 220. стране. После описа сахране, аутентичан текст интервјуа (по речима писца) је од 151. до 203. странице. А од 203. до 220. странице иду Димитријевићеви збуњујући коментари. Дакле, тих педесетак страница разговора са Црњанским у Лондону, стало је на мало више од пола странице *Полиџике*.

први предају рад, пре краја часа, не каже: прочитајте рад још једном и исправите грешке?)

Наиме, на 196. страници пише да је Црњански за писање у *El Economistu* примао 18 фунти месечно, а у истом тексту, у *коментари-ма*, на 218. страници, Коста Димитријевић, полемишући са Црњанским (коначно је видео писмо, које је Црњански упутио једном другом новинару *Полиџике*),¹⁵ пише: „Што се тиче колико је Црњански сарађујући у оном Стојадиновићевом гласилу био плаћен, мени није познато. Само знам да сам записао по његовим речима '18 фунти недељно'”.

Како онда тај исти Коста Димитријевић пише на 196. страници да је у питању 18 фунти месечно?¹⁶

Биће да је прецизно записао и дао неком те белешке на прекуцавање; а онда, по сећању, погрешно цитирао! А прекуцано није читао! Јер, да је читао, застао би код тих 18 фунти месечно.

Тај немар је још видљивији када на 205. страници каже да је „у лето 1963 полазећи у посету...” Није лето 1963, већ пролеће 1962... На 219. страници помиње 3. јун 1963, а у питању је 1962. година.

Стиче се утисак да Коста Димитријевић, иако 1991. године, доноси писмо из Лондона, онако како га је написао 1962. године, у овом закаснелом тексту брани „осакаћену” верзију.¹⁷ То се лако да показати на примеру вискија. У аутентичној верзији (стр. 165.) Коста Димитријевић пије виски, а Црњански пије чај. Међутим, Коста Димитријевић – не бирајући средства, ударајући и на самог себе – закључује да Црњански воли виски – јер се обрадовао шљивовици, коју му је донео на поклон. (Не усуђујем се да то напишем, али Коста Димитријевић очито није читао сопствени текст!) То да Црњански воли виски појачава се и тиме што Црњански у писмима помиње и вино. (Закључак се сам намеће: човек некад ради, да би прикрио да је лењ; понекад пуши, да би прикрио да је непущач; а Црњански пије чај да би прикрио да воли виски!)

Заправо, Коста Димитријевић полемише са једним писмом Црњанског, које је касно видео. А у том писму Црњански каже да виски никада није узео у уста. У том писму Црњански је пописао неистине из

¹⁵ О том писму ћемо проговорити мало касније.

¹⁶ Надам се да ће се читаоци сложити са мном, да 18 фунти месечно, није исто што и 18 фунти недељно.

¹⁷ Да не би било забуне: не тврдим да је Коста Димитријевић сам скратио свој текст – али тврдим да брани ту скраћену верзију; што, ипак, уноси забуну!

интервјуа објављеног у *Полиџици*. (Мада нам је то писмо важније због једне друге ствари!)¹⁸

Но, пре него што се вратимо том писму и пре него што се дотакнемо кључног аргумента – питања ауторизације – читаоце морамо одморити од тешких питања...

Дакле, у нашу причу ћемо убацити једну епизоду, коју као да нам је написао Стеван Сремац – и има и нема везе са причом – али служи да се читалац одмори...

У причу уводимо Мику Ковачевића, емигранта, „овејаног пљачкаша и силеџију”... Тај Мика Ковачевић је убрзао сукоб између Црњанског и Косте Димитријевића. Наиме, после Лондона, Коста Димитријевић иде у Париз, носећи притом негативе фотографија на којима је Милош Црњански... А у париски стан Косте Димитријевића провалио је Мика Ковачевић и украо те негативе...

Коста Димитријевић је у Паризу, у међувремену, упознао неког црногорског четника, знаменитог имена (Павле Поповић). Сада препуштамо реч Кости Димитријевићу.

Памџим да ме је једне вечери, џај Појовић џозвао у оближњи дисџиро, и добронамерно савеџовао да шџо џре мењам хоџел или беџим из Париза, јер ми од џомахниџалоџ Ковачевића овде нема живоџа. Уџлашена за мене моја рођака Мила наџоворила ме је да џослушам Поџовића, џоџвердивши да се џосџодин Ковачевић врло сурово обрачунава са онима који му нису џо вољџи; у сџању је да џоџџлаџи своје џуде да жрџиве џредџу, а честџо и баџе у муџну Сџну. Неки џосџи, џо џричању моје рођакџе, џосле сасџанка са Ковачевићем, више се нису ни враџили у џај хоџел. Послушавши добронамерне савеџе, још исџе вечери, не осџављајући своју аџресу, оџказао сам хоџелску собу. Међуџим, како су сви хоџели у околини Монџарнаса били заузџџи, сеђам се да сам џу ноћ џровео у ресџоранима чувених џариских Хала, да би џек суџрадан

¹⁸ Црњански је 26. маја 1963. године упутио писмо Живојину Тодоровићу. И набраја неистине из „интервјуа” од 15. јула 1962. године: „Каже да имам ’омиљени’ паб, а овде сви знају да не идем у паб. Каже пили смо виски, а ја га никад у уста нисам узео”... „Написао је да се нудим *Полиџици* да нападам емиграцију, а ја се ником нисам нудио, него сам рекао да бих радо био *Полиџикин* дописник у Риму, где бих могао да користим, а да бих писао и о ономе што сам у емиграцији доживео. Ја имам његово писмо из ког се види да га НИСАМ пратио на станицу, а он пише у интервјуу да сам га испратио”... „Како ме тамо мрзи неки Максимовић, а немам појма ко је то, и неки Адамов, јер је зет Милана Богдановића, а не знам ко је то. Како је Дража Марковић хтео да спречи да се о мени ма шта пише, јер ме је чекао у Југославији два пута, а ја га преварио. Нити знам Марковића, нити сам га икад видео, нити са њим разговарао, нити му ма шта обећао”.

око њодне нашао соду на друћом крају њрада, у хоћелу Слобода близу њњра Клиши.

О њој краћу одмах сам њисмом обавестио Црњанској, а њоћом оћућућовао на француску ривијеру, иде сам њровео оћућућак њодућућеј одмора.

Али, где је ту јунаштво? Нема ни витештва! Шта би учитељица рек-ла? (Можда би добио само похвалу што је Сена – мутна.) Узбудљивије би било сучелити Косту Димитријевића и Мику Ковачевића! Понудићу, дакле, и „храбрију” варијанту ове приче.

У Паризу, оћсео сам у њолуемићранћском хоћелу De la Terrasse њо-крај Марије Медичи врћа б, Rue Rouer – Collard. Ту ми на несрећу моју једно њо њодне украду из собе ећлески календар у коме сам имао све адре-се заћисане а у сћецијалној њрећради држао Ваше нећућиве. Једини човек коћа је њо моћло инћересоваћи њо је Мика Ковачевић, емићранћ за коћа кажу да је некада живео и у Лондону? Тај шездесећоћодућући њосћодин њрећући је цело време мој доравка у Паризу да ће ме њредућићи и убућићи јер сам „црвени” и ћућако даље. Највише ме је наљућило када је њричао да сам у фељћону о Јанку њољувао Караћорћа и сличне њримичћиви-сћичке ћлућосћи. У сћвари ћућј њосћодин дио је у њо време десан на моју ћећућу која је њресћала да ћа њомаже њоћућо јој је за њодину дана њо-добжњеј њријућељсћива на име њозајмица узео равно 300. хиљада фра-нака. Нервиран, узем од ћећућке адресу њој Мике и одем њраво у сћан Г-ће Жаклине са којом низ њодина живи и кажем му дословце: Дошао сам да ме њредућеће или да разћоварамо ћа дирајћуће! Није ме ћућако, чак ми је и каву скувао. Али, колика је мизерија видео сам њо ћоме шћућо ми је своју маћору мећиресу Жаклину њрећсћавио као – служавку! Ићак, ја сам њред њим њој служавки њољудио руку, њри ућознаваћу, наравно.

Прекидам овде, остављајући читаоцима времена да упореде ове две верзије истог догађаја и да одаберу ону која им се више свића.

А после одмора, прелазимо на најтежи део приче... Долазимо, ко-начно, до обећане ауторизације. (А и ја, опет, прелазим у прво лице.)

Замислите ситуацију, драги читаоци, у којој пишем писмо роћеној деци и кажем им да ми у следећа два месеца не пишу, јер нећу бити код куће. И замислите сада да се после десетак дана жалим комшилуку како ми се деца не јављају. Докле би та моја прича пролазила код комшилу-ка? Па до првог сусрета неког комшије са мојом децом... Мада, АКО БИ НЕКО ОТКРИО МОЈЕ ПИСМО...

То све подсећа на АУТОРИЗАЦИЈУ Косте Димитријевића. У писму Црњанском тај исти Коста Димитријевић дословце пише: „Уредник

Културног недељног додатка Политике Душан Адамовић пожурio ме је да му већ за недељни број напишем Лондонски сусрет са Вама. Разуме се да сам му већ за два дана однео рукопис АЛИ МИ ЈЕ ЖАО ШТО НИСАМ ИМАО ВРЕМЕНА ДА ВАМ ПОШАЉЕМ НА ПАРАФ. Но ја се надам да ћете разумети моју ситуацију и примити извињење. Шаљем Вам дупликат текста предатог Политици да би видели шта су евентуално скратили или избацили”. (Подвукао М. Н.)

Све је ово врло љубазно и коректно! Али, зашто онда Коста Димитријевић у збуњујућим *коментарима* у књизи *Време забрана*, не може да дође себи од чуђења: „Зашто је Црњански ћутао пуне три недеље, то могу само да наслућујем”.

Читаоци овог текста знају зашто је Црњански ћутао. А то лако може сазнати и Коста Димитријевић; довољно је само да прочита сопствено писмо Црњанском. (Ето и одговора на питање због чега волим да читам преписку.)

Писмо је почео да пише 3. јуна 1962. године – али га није довршио истог дана. (И то знамо из писма.) „Интервју” у *Политици* појавио се 15. јула 1962. године.

А тај интервју је Црњанском направио конкретне проблеме. И о тим проблемима је Црњански писао новинару *Политике* Живојину Тодоровићу. Побројао је Црњански шта је све погрешно записано, као што смо већ рекли.¹⁹ (Мада се нисам довољно задржао, на можда и најважнијој Димитријевићевој „интерпретацији”. Ако кажем да ћу писати о животу на селу, на пример, да ли то значи да ћу писати против живота на селу? Црњански је рекао да ће писати о томе шта му се све у емиграцији дешавало; а Коста Димитријевић то чита као да ће Црњански писати против емиграције!)

Не кажем да није важно то што је Црњански побројао. Али у овом тренутку важнија је паралела, која се сама наметнула. Како се Црњански односи према Живојину Тодоровићу, новинару *Политике*? Односи се са поштовањем и наглашено љубазно!²⁰

Ствар је дирљиво једноставна! И Живојин Тодоровић га је интервјуисао, као што га је интервјуисао и Коста Димитријевић. Али је

¹⁹ Видети напомену број 18.

²⁰ Није реч само о овом једном писму. Имам у рукама пет писама Црњанског упућених Тодоровићу.

Живојин Тодоровић ВЕРНО пренео оно што је Црњански говорио!²¹ Ту негде се крије разлика.²²

И запитајмо се још једном: да ли је Црњански тражио много? Да ли је тражио више од других, ако је тражио да оно што је говорио буде верно пренето?

*

Али, да приведемо текст крају: да повежемо оно што смо развезали; да закопчамо оно где смо ставили копче; а и да се Душана Радовића, макар у фусноти, још једном сетимо.²³

Јасно је читаоцима да је и прву и другу верзију приче о Мики Ковачевићу у Паризу, написао Коста Димитријевић! (Друга верзија је из писма Црњанском од 3. јуна 1962. године.) Одговор на питање зашто Црњански добија витешку верзију крије се у потпису! Коста Димитријевић потписује писмо упућено Црњанском са „Ваш ученик Коста”. И отуда Црњански добија верзију рада којом би и учитељица била задовољна. (Комплекс учитељице је још једном победио.)²⁴

Још увек смо код писма Косте Димитријевића од 3. јуна 1962. године. И у том писму – да не буде да на крају још једном нисмо прочитали сопствени текст – Коста Димитријевић доноси једно погрешно име. Наиме, уредник Недељног културног додатка НИЈЕ Душан већ Драјослав Зира Адамовић! (Зна Коста Димитријевић како се Адамовић зове – видели смо то у *коментарима*, на 217. страници.) Да ли се то, на трагу Николе

²¹ У писму од 30. јануара 1963. године, Црњански отписује Живојину Тодоровићу, од кога је добио књигу *Реч имају њисци светиа*: „Задовољан сам са оним што сам рекао и тачно је донето”.

²² О томе колико је Црњански поштовао *интервјуе* и са којом озбиљношћу им је приступао, најбоље нам могу показати *Игеје*, које је уређивао 1934. и 1935. године. (Узгред, један од пажљивијих читалаца *Игеја*, као први утисак после читања *Игеја*, истакао је да се Црњански у *Игејама* залаже за оно што је *здрво* у нашој традицији.)

²³ Једино нисам у стању да распетљам ствар са теткама. Да ли је рођака Мила она тетка која је Мики Ковачевићу посудила 300. 000 француских франака (умало нисам написао *швајцарских*)? Ако је она та тетка – како онда Косту Димитријевића пушта да испоснички живи на „Зденка” сиру и Гавриловићевој салами? И да ли та тетка, на тај начин, руши све тетке из литерарног дела Душка Радовића?

²⁴ Али, та *иницијализација* прераста врло брзо у нешто друго. Наиме, Димитријевић исписује реченицу, која му баш и не служи на част: „Једини који у ’Политици’ није за Вас имао лепу реч то је револверашки новинар М. Максимовић, човек без труни талента, интригало прве врсте”. (То писмо Косте Димитријевића чува се у Легату Милоша Црњанског, да отклонимо сваку забуну.)

Пашића, Коста Димитријевић, још у XX веку, спремао да, у XXI веку, демантује сопствено писмо? (Или је у питању обична грешка?)

И док сам приводио крају овај текст о нашим наравима, стигло ми је у руке и писмо Миодрага Максимовића упућено Црњанском.²⁵ То писмо ми је послала Горана Раичевић, која тврди да преписка Црњанског показује Црњанског у лепом светлу и да истиче његову људску доследност...

Е, ту би прича морала да има нови ток, али се бојим да би се разлила и да је нико више не би покупио... А не би ме изненадило да се и Мика Ковачевић, однекуд, неким залуталим писмом, огласи...

Још једном се показало да је лакше ући у причу, него из ње изићи.

²⁵ Миодраг Максимовић је видео писмо које је Црњански упутио Живојину Тодоровићу 26. маја 1963. године и већ 1. јуна пише Црњанском. Негира оптужбе, које је Димитријевић изнео. Али, из тог писма сазнајемо да је Адамовић „зет једног угледног недавно преминулог адвоката из Брчког, и који нема никакве родбинске везе са Миланом Богдановићем”. Али, оно што је занимљиво, из тог писма сазнајемо да је Дража Марковић „човек који високо цени и поштује” поезију и прозу Милоша Црњанског. (Било је то време када су политичари читали књиге.)

УЗАЛУДАН ПОСАО МЛАДЕНА ЛЕСКОВЦА (Преписка Милоша Црњанског и Младена Лесковца)

Два пута сам приређивао преписку Младена Лесковца за штампу. Први пут сам приредио преписку са Тодором Манојловићем. (У једној реченици бих ту преписку могао описати као Лесковчев стрпљив и, показало се, успешан рад на враћању Тодора Манојловића у српску књижевност.)²⁶

Други пут приредио сам преписку између Младена Лесковца и Павла Стефановића, сина Светислава Стефановића. У тој преписци се Младен Лесковац, који приводи крају рад на преписци Лазе Костића, распитује за писма Лазе Костића Светиславу Стефановићу. Један детаљ из те преписке посебно је занимљив. Лесковац дословце пише: „Ту преписку припремам ја, а рукопис ћу предати 31. децембра 1980 – дакле, при крају сам посла”.²⁷

Младен Лесковац је умро 1990. године – прва књига Костићеве преписке појавила се 2005. године; друга књига се појавила, *одмах за њим*, 2017. године; трећа књига се чека... Дакле, рукопис још увек није предат...

Још је погубнија, по Лесковца, прича о приређивању преписке Јована Јовановића Змаја! Не смем ни да напишем које године је објавио прву књигу Змајеве преписке (заједно са Иванком Јовичић). После тога је живео готово пун стваралачки век; Змајева преписка је остала неиздата... Делује као да датуми нису обавезивали Младена Лесковца.

²⁶ Миливој Ненин, *Случајна књига*, Зрењанин 2006; поглавље: „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, стр. 153–201.

²⁷ Миливој Ненин, *Славни Шајкаш*, Нови Сад 2014; поглавље: „Преписка између Павла Стефановића и Младена Лесковца”, стр. 155–176. Цитирана реченица је на страни 166.

Наравно, није Лесковац каснио само са приређивањем преписке – ах, тај пипав и спор посао... Ушао је и у прозу Милорада Павића као неко ко се прихватио да приреди за штампу поезију Лукијана Мушицког, а то, опет, никада није завршио²⁸... Но, ни ту није крај Лесковчевим започетим, а недовршеним пословима. (Да ли се у том кључу почетих, а недовршених послова, може читати и прича о Зборнику о Младену Лесковцу? Као да му се Матица српска „свети” за све недовршене послове!)²⁹

Мада је много више довршених послова Младена Лесковца. Тешко је и пописати (неке ствари се не могу измерити) шта је све Лесковац урадио. То је најпрецизније, у једној реченици, описала Исидора Секулић. Нешто као, кад Лесковца нема у Новом Саду – све стане...

У мору тих довршених, као и недовршених послова Младена Лесковца, нестало је оно што је Лесковац урадио, а није објавио. Лесковац је 1962. и 1963. године покушао да врати Милоша Црњанског у српску књижевност – на велика врата. Наиме, почео је припреме за издавање Сабраних дела Милоша Црњанског – уз непосредну помоћ самог Црњанског. (Трећи пут, ето, приређујем Лесковчеву преписку.) Та преписка – везана за Сабрана дела – трајала је непуне две године (1962. и 1963.) а од урађеног посла није било ништа³⁰... Одмах морам рећи да нам ова преписка не говори много новог о Црњанском – лако га препознајемо. Али нам доноси другачијег Младена Лесковца. (Толико другачијег да повремено осетим потребу да напишем упутство за читање писама Младена Лесковца.) Најпре, то сам већ рекао, Лесковац је припадао оној генерацији, која је испуњење датих рокова, на неки начин, обесмислила. Међутим, овде је Лесковац сам себи одредио темпо и извињава се Црњанском због кашњења од месец дана. Но, надокнадио је то кашњење и урадио оно што је обећао. Са друге стране ово је и помало нестварна прича о односу уредника према писцу. Јер, уредник понавља, као рефрен, да ће писац бити тај који ће имати последњу реч! (Отуда што је деловала као нестварна, та прича и није довршена.)

²⁸ Реч је о Павићевој причи „Двобој”, која се прво појавила у књизи *Коњи Светиоја Марка*, Београд 1976. године.

²⁹ И могу и не могу у овом тексту да пецнем Матицу српску што није објавила Зборник о Лесковцу, иако је Симпозијум о Младену Лесковцу одржан 20. и 21. децембра 2004. године. Не могу, јер је уредник овог гласила, којем нудим овај текст, исти човек који је требало да уреди тај Зборник. А могу, јер се уздам у то да уредник ову фусноту неће читати.

³⁰ Од урађеног посла није било ништа јер, одједном, није било начина да се Црњанском исплати хонорар. О томе сведочи обимна преписка Црњанског са Југословенском ауторском агенцијом.

И дотакнимо се, коначно, макар и летимично, оног обећаног упутства за читање. Данашњи читаоци морају знати да је у Матици српској тих година, алфа и омега управо Младен Лесковац. И кад у писмима напише да је причао са људима из Издавачког предузећа Матице српске, те да му они нешто предлажу, те да га они пожуреју, те да би они волели ово или оно... Све се то, дакле, могло написати и прецизније. Могао је Лесковац једноставно написати: размислио сам и то би требало тако и тако учинити... (Издавачко предузеће му дође као неки параван којим прикрива свој ауторитет, па зашто не рећи: и моћ!)

Ретко се Лесковцу омакне да напише оно хвалисаво – да сам ја био ту... Он то „отменије” каже. На пример, у писму Тодору Манојловићу, од 26. јануара 1949. године, у време када су се Издавачки планови свих издавачких кућа подносили Комитету, Младен Лесковац пише: „У јануарском броју ’Летописа’ очешао се о Вас један наш рецензент. Читаћете то. *Био сам на њују и њако нисам мојао њо сиречиии, иако сам у сличним исјагима до сада усјевао*”. (Подвукао М. Н.)³¹

Али, можемо све то одбацити на страну – Лесковац се указује као велики зналац дела Милоша Црњанског, али и као „педант” – у најлепшем смислу те речи. Уистину се посветио делу Милоша Црњанског. Брине о сваком слову!

*

Али, испричајмо ову причу каквим-таквим редом. Вратимо се у време између два рата... Први, непосредан, контакт између Лесковца и Црњанског је из 1931. године – показала је то Наталија Лудошки у књизи *Књижевна оледања Младена Лесковца*.³² Наиме, Лесковац је у *Лейојису Мајице српске*, изразито афирмативно, приказао *Књију о Немачкој* Милоша Црњанског – готово одмах по њеном објављивању.³³ Путописац Милош Црњански као да је доживео сатисфакцију. (Није ни потребно да подсећам на болну епизоду са књигом *Љубав у Тоскани*,

³¹ Видети напомену број 26, страна 154.

³² Наталија Лудошки, *Књижевна оледања Младена Лесковца*, Нови Сад 2015; поглавље: „Маг и сањар – Милош Црњански”, стр. 118–138. Иначе, Наталија Лудошки је пре те књиге објавила *О Младену Лесковцу – оледу, чланци, њрејиска*, Београд 2011. А 2017. године објавила је и избор из дела Младена Лесковца. Све три књиге произилазе из докторске дисертације Наталије Лудошки о Младену Лесковцу.

³³ Приказ *Књије о Немачкој*, објављен је у рубрици ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ у *Лейојису Мајице српске* на повлашћеном месту. Видети *Лейојис Мајице српске*, јануар–фебруар 1931. године, година CV, књига 327, свеска 1–2, стр. 159–160.

коју је одбила Српска књижевна задруга.) У свему што Црњански пише присутна је поезија каже Младен Лесковац – на трагу Марка Ристића. Коначно, и сам Лесковац помиње Марка Ристића. (А Ристић ће се, као носилац нове вере после Другог светског рата, вољно или невољно, али незаобилазно, наћи и у овом тексту.)

Још једном је Лесковац писао „о Црњанском” – истина, не помињући га. Није Лесковчев глас тада имао тежину (није ни Лесковац одмах постао Лесковац); али, не сумњамо да га је Црњански са радошћу примио. Издвајам само једну реченицу из тог текста, која иде у прилог Црњанском. (А тих година је Црњански уистину био сам.) Цитирам Лесковца: „Ми имамо писаца који могу да стану у ред с најбољим страним. Зато је неразумљиво зашто су се толики људи подигли у одбрану стране књиге, кад би пре било места одбрани домаће књиге...”³⁴

(Јасно је, показала је то и Наталија Лудошки, шта везује Црњанског и Лесковца. Везује их љубав према несрећном и нападеном народу; везује их и књижевност тог несрећног народа; али их везује и страх да ће њихов народ нестати... Везује их, додајем ја, и љубав према Лази Костићу).

Црњански као да је једва чекао прилику да подржи млађег колегу по перу. (Мада из ове перспективе то изгледа као да је Лесковцу ставио невидљиву омчу око врата; а та омча као да тумачи и неке потезе Матице српске.) Наиме, када је Лесковац приредио за штампу Мажуранићеву књигу *Смрти Смаил-аге Ченгића*, Црњански пише о тој књизи. Али, авај, пише то у *Идејама*.³⁵ Замислите да вам неко после Другог светског рата, у некој полемици, скреше у брк, да је о вашој књизи писано у *Идејама* Милоша Црњанског! У злогласним „фашистичким” *Идејама* Милоша Црњанског, како их је једном за свагда крстио већ поменути, правоверни, Марко Ристић.

Ту никакве одбране није могло бити.

Осећа Лесковац потребу, да се чак и у приватним писмима огради од *Идеја*. Показали су то Стојан Трећаков и Владимир Шовљански у књизи *О Црњанском, архивалије*. У писму Милану Токину, на вест о томе да се прича да ће се Црњански вратити у домовину, Лесковац пише: „Безмерно бих се радовао да дође кући, да почне поново писати.

³⁴ Младен Лесковац, „Како ћемо да подижемо своју књижевност”, *Правда*, Београд, 11. III 1933, XXIX, бр. 10179, стр. 9.

³⁵ Милош Црњански, „Ново издање Мажуранићевог епа ’Смрт Смаил-аге Ченгића’”, *Идеје*, 9. март 1935, бр. 17, стр. 6. Хвали Црњански Лесковчево литерарно осећање...

Не *Игеје*, него песме, узлетања и вазнесења, на небеса и у подземља, српска и несрпска – била би то свечаност наше књиге”.³⁶

Али, „оградила се” и Матица српска од *Игеја*. Имам у рукама „друго допуњено издање” *Јуџословенскої књижевної лексикона* у издању Матице српске из 1984. године, који је уредила четворочлана редакција (Живојин Бошков, Живан Милисавац, Бошко Новаковић и Драгиша Живковић), и у којем се *Игеје* прећуткују. (Чак се ни у одредници о Црњанском не помињу! Узгред, писац одреднице о Црњанском, Бошко Новаковић, био је један од редовнијих сарадника *Игеја*.)

Пето име, које на посредан начин, учествује у прећуткивању *Игеја* јесте Младен Лесковац. (Понављам, тешко да се у Матици српској нешто могло урадити без знања Младена Лесковца.) Савестан и одговоран уредник, тада највећи зналац дела Милоша Црњанског са ове стране Дунава, знао је да је за *Игеје* Милоша Црњанског РАНО. (Нисам сигуран да се и данас, 2018. године, много шта променило у односу према *Игејама* Милоша Црњанског – од оног како је *Игеје* видео Марко Ристић.) А, да. Вероватно би и имагинарни полемичар (онај који зна да је Црњански писао о Лесковцу у *Игејама*), чувао кључни аргумент за крај полемике. А ту се, заправо, крије одговор због чега су *Игеје* прећуткиване у Матици српској. Наиме, Младен Лесковац је 1935. године био сарадник *Игеја*! (Кључне тезе из Лесковчевог текста објављеног у *Правди* 1933. године, у *Игејама* су поновљене, редакцијски опремљене – наднаслов ПОВОДОМ НАШИХ КЊИЖЕВНИХ ПОЛЕМИКА – и под насловом „Самостална, наша књижевност”, објављене у броју 23, од 11. маја 1935. године, на страни 2.)³⁷ Чак и кад се „представља” Црњанском у писму од 26. фебруара 1962. године, Младен Лесковац неће поменути сарадњу у *Игејама*!

Можда су ово неважни подаци, али нека и то остане забележено. Умео је Младен Лесковац у том осетљивом времену да пише и Марку Ристићу. И то писмо које је лепљиво од љубазности. (Донео је то писмо Радован Поповић у књизи о Лесковцу.)³⁸

³⁶ Стојан Трећаков и Владимир Шовљански, *О Црњанском, архивалије*, Нови Сад 1993; стр. 121. (Писмо Младена Лесковца Милану Токину је од 10. августа 1951. године, Ручкописно одељење Матице српске, инвентарски број 43 752.)

³⁷ За овај податак о тексту Младена Лесковца у *Игејама* дугујем захвалност највећем znalцу дела Младена Лесковца. Иначе, текст је потписан само иницијалима, што је, понекад, довољан траг.

³⁸ Радован Поповић, *Велики јосјодин, Младен Лесковац њим самим*, Нови Сад 2017, стр. 203–204. Писмо Младена Лесковца Марку Ристићу је од 11. јануара 1963. године.

Али, са друге стране, зна се и шта је Лесковац мислио о литерарном дару Марка Ристића. У писму Милану Токину, Лесковац пише: „Марко Ристић се враћа литератури (тешко литератури! Тај човек презире све осим себе самог: шта он може учинити у литерарном животу наше сиротиње?) Излази му књига, Књижевна политика; у Књижевности ће имати сталну рубрику Маргиналије. Први чланак биће *О доследности*. Биће ту политике, бојим се, више него литературе.”³⁹

Тешко је било наћи меру у том осетљивом послу враћања прокажених српских писаца у српску књижевност. Младен Лесковац 1963. године то очито није успео: или је преценио своју моћ или се у причу о повратку Црњанског у српску књижевност умешао неки нови „верник”. Тек, показује нам то ова преписка, за „улазак” Милоша Црњанског у српску књижевност на велика врата – било је рано!

Али, показује нам и то ова преписка, на уреднички рад Младена Лесковца, те 1962. и 1963. године, не може да падне ниједна пега, а камоли мрља.

*

Има ова прича о односу Младена Лесковца и Милоша Црњанског и нешто што је наставак. (Није имао среће Црњански са Лесковцем.) Овде је описан један огроман, а узалудан посао Младена Лесковца... Али, постоји и један узалудан гест (или потез) Младена Лесковца... Наиме, уз Душана Матића и Добрицу Ћосића, Младен Лесковац је био потписник предлога да се Милош Црњански прими у Српску академију наука и уметности одмах као редован, а не као дописни члан.⁴⁰

Читаоцима је јасно да предлог није прошао; но, то већ припада некој другој причи...

I

Нови Сад, 26. фебруара 62.

Поштовани и драги господине Црњански,

Много ствари бих желео да Вам кажем. Знам међутим да то нећу моћи у овом једном писму, па се тешим вером да ћемо, надам се, моћи

³⁹ Видети напомену број 36, стр. 125. Писмо је од 15. октобра 1951. године и чува се у РОМС, инв. бр. 43754.

⁴⁰ О томе нам је сведочанство оставио Предраг Палавестра у тексту „Повратак у туђину” (стр. 84-85) у књизи *Некролоџе*, допуњено издање, Београд 2011. године. (Узгред, узалудан потез је из новембра 1971. године.)

и даље разговарати, за сада ма и само преко писама, ако тј. то Ви желите. А ја бих на то одмах додао: био бих срећан ако бисмо овај разговор наставили, и не треба да посумњате да ли ћу ја или нећу увек чинити све што будем могао да ови разговори уроде плодом којим ћемо обојица, а најпре Ви, бити задовољни.

Да Вас подсетим: нас двојица смо се некада познавали, и год. 1936, и још много раније. Ја сам, додуше, тада био студент и млад професор (у Новом Саду), и нимало познат, па Ви дабогме имате права и да ме се не сећате. Ја сам Вас, међутим, знао онако како млад човек воли и зна онаквог песника и писца; да, без увијања, кажем истину: знао сам напамет Ваше стихове, преписивао Ваше песме необјављене у књигама...

Било је то давно. Па ипак, иако већ давно више нисам млад, онај некадашњи студент је на неки начин још увек жив у мени: ево, у посебној полици код мене свих Ваших књига, често раскупусаних, намерно неповезаних, онаквих какве су биле некада: једна од њих, *Лирика Иййаке*, са Вашом посветом, мастиљавим „плајвазом” (како се већ то овде код нас каже).

А сада, преда мном су и два писма: једно, којим ме Матица српска позива да, заједно са Тасом Младеновићем, уредим Ваша сабрана дела, у осам, или већ колико буде потребно књига, а друго је Ваше писмо (заправо препис писма) које сте 23. јануара упутили Таси Младеновићу. Поводом та два писма, Вашег и Матичиног, и ја Вам се, ево, јављам (а за она уводна биографска подсећања – не замерите).

Иако – ако тако смем рећи – добро познајем Ваш књижевни рад, ја сам, одмах како ми се Матица обратила (прво усмено) питањем да ли бих се примио да будем један од уредника Ваших сабраних дела, па рекао да бих, ако Ви не бисте имали ништа против, предложио сам одмах Издавачком предузећу Матице српске да се обрати Лексикографском заводу у Загреб и да од њих затражи потпуну библиографију Ваших радова. Слутио сам, наиме, а испоставило се да сам добро слутио, да је та библиографија готова. Одиста смо је брзо и добили. Одмах сам замолио да се препише у неколико примерака, па ћемо Вам један убрзо и послати. Она је веома велика, а, чини ми се, врло исцрпна, можда одиста потпуна. Добро ће нам доћи кад будемо вршили одбир; у томе послу ћете нам и Ви свакако моћи (а и морати) помоћи.

На Матичино питање ја сам одговорио: како сматрам да би за дела (она предратна) било потребно најмање осам књига (издавачима

је важно да то знају унапред, прецизно). Таси сам доставио списак тих књига (онамо сам унео и *Конак*), а он Вам је тај списак послао (Ви о томе не говорите ништа у писму од 23. јануара), па сада знате како сам то био замислио. Дабогме, то је моја тек насумце бачена замисао, скица шта више; то ћемо лако мењати ако треба, јер као да Ви читаву ствар замишљате некако друкчије. Ипак, из Вашег писма Таси не разумем сасвим оно: Да ли Ви одиста сматрате да из *Прича о мушком* треба узети само „Легенду”? Па зашто? Зар све друго изоставити? На тако нешто ја, сам, никад не бих смео ни помислити. Зар из *Сабраних дела* само „Дубровник”? Опет питам, зашто само то? Итд., итд. Једном речју, ја бих прештампао са мање устручавања, пробирљивости, вредности, широкогрудје. Ви ћете, доцније, видети и моје мишљење о *Лирици Ишјаке* (оно се сасвим разликује од Вашег, у поговору *Ишјаке и Коменшара*; о томе ћемо опширније доцније, ако будете хтели). Ја ипак верујем да ћемо се, на крају, увек сложити, јер ја не желим да Вам своје мишљење намећем; али не бих волео да га не знате и да ме не саслушате, мирно.

Још нешто о Матици, заправо о Издавачком предузећу Матице српске. А стога што у Вашем писму Таси има једна реченица и о њему.

Мислим (заправо, знам) да Матица није ништа развучила штампање Ваших сабраних дела. Од почетка је било предвиђено да се Ваша дела почну издавати 1962, не раније (раније нису могли, из финансијских разлога). И одиста, мене су, званично, позвали тек, ево, сада. А онај прелиминарни уговор који сте потписали њима је, како ми кажу, био потребан да би себи обезбедили првенство за сабрана дела, тј. да ову давнашњу нашу идеју (датира бар из 1953, колико ја знам) не би приграбио неко други. Издавачко предузеће сада је спремно (тј. жели) да потпише прави и за рок везани уговор, онај који и Ви жели-те, чим се редакција договори с Вама и рад почне.

Ја знам да овај посао неће бити лако привести крају, већ и због тога што смо тако надалеко, и што ћемо разговарати искључиво преко писама. Али, ако не можемо другачије, мораћемо се наоружати стрпљењем, и Ви онде и ми овде, а нама добра воља одиста неће недостајати. Ја ћу да поновим оно што сам већ рекао: Волео бих да ово издање буде такво да њиме будемо задовољни и Ви и ми; а мислим да друкчије и не сме бити. Ја ћу Вам своје мишљење казивати увек отворено, али сматрам да у питањима Ваших сабраних дела Ваш суд мора имати предност над мојим. Је ли то јасно? Мислим да јесте.

Додајем: *Кај шћанске крви* ја, нажалост, нисам читао, што веома жалим. Ја ћу то међутим, надокнадити: набавићемо препис. Ако је тако као што кажете, штампаћемо и то.

Ја сам, недавно, пред сам пут Тасин у Каиро, био у Београду, ради разговора са Тасом о даљем раду. Замислили смо то овако:

Уредници сабраних дела (или већ како их будемо назвали: одабрана?) бићемо Таса и ја, и тако ћемо се морати и потписивати. Ми ћемо одабирати оно што ће ући у поједине књиге, пошто претходно одредимо колико ће књига бити и шта ће, отприлике, садржавати свака поједина. (Ја на пример, сматрам да безусловно морамо прештампати обе Ваше антологије, кинеску и јапанску. Зар се Ви с тим не слажете?) Наравно, у свим тим питањима консултоваћемо се с Вама, тј. српски речено: договорићемо се с Вама до у ситнице шта ће ући, шта неће. Тачно тако како кажем.

Остаје техничка страна посла, нимало једноставна. На пример. Колико се мени чини, *Дневник о Чарнојевићу* – да ли је икада штампан, ваљано, и не само оно што *није* од њега штампано, него и оно што јесте, и неколико пута? Најтеже ће бити, дабогме, са одбором чланака штампаних у новинама. Ми ћемо их морати дати преписивати (бар оне које Ви будете означили у библиографији коју Вам будемо послали). Међутим, да ли ће бити одиста довољно *само* толико? И да ли сте сасвим сигурни да ћете одмах, по голом наслову, од прве, знати и моћи и смети рећи шта је шта, какво је и о чему? Преписане чланке ћемо Вам – ваљда тако? – морати слати на читање (можда ћете што-шта мењати, изостављати: то је допуштено, од вајкада). Биће ту посла. За овај рад прикупљања и колационирања преписа ових растурих многобројних чланака ја сам већ одредио једног свог асистента, – савесног, који ће посао обавити да боље бити не може.

Ето, за данас толико; па да почнемо једном већ овај лепи посао!

Волео бих да ми јавите шта Ви мислите о свему овом што сам Вам овде, прилично несређено, набацао. Али, баш стога што је такво (тј. несређено), знак је, ја мислим, да овом послу прилазим са радошћу и са великим задовољством – у то не треба да сумњате. Ја нисам човек послован, и не прилазим овом послу посла ради.

Још ово да додам: Баш данас сам чуо у Матици да ће Ваше књиге (већ припремљене за штампу: недостаје само предговор) још ове године изаћи у колкцији *Српска књижевност у сјо књија*, коју издају Матица српска и Српска књижевна задруга. Мислим да ће бити две књиге.

Па онда, још један додаток: Ако икада зажелите било коју и било какву књигу одавде (или часопис), молим Вас да ми слободно пишете; ја ћу Вам одмах послати. И у случају да тога буде, немојте се сматрати ничим обавезним.

[МЦР II/2/270]

II

13. марта 62.

Драги господине Црњански,

Јуче сам примио Ваше писмо; па како је препис библиографије готов, шаљем Вам га одмах.

Ви га прегледајте, и означите нам оне ствари које треба преписати. Библиографију нам немојте враћати (преписана је у четири примерка), него нам пошаљите списак ствари које сматрате да треба да уђу у ово издање. Ми ћемо онда читати.

Сасвим се слажем с Вама: добро је да нам Ви кажете шта сматрате да треба да иде као прва књига. Ми знамо да ће СКЗ издати *Сеобе*, али нас то нимало не буну. Међутим, и издавач не би волео да издамо прво баш њих.

Оволико у највећој хитњи. А биће прилике и за дуже разговоре, надам се.

Са најлепшим поздравима,

Ваш

М. Лесковац

[МЦР II/2/271]

III

2. априла 62.

Драги Господине Црњански

Одговарам на Ваше писмо од 22. фебруара. Адресовали сте на кућу (као што и треба), али поштар, коме је тако комотније, однео га на Факултет, камо ја одлазим само двапут недељно, када имам часове: зато сам га примио са закашњењем.

Одмах да почнем са објашњењем:

Ја нисам спомињао четири књиге Ваших мемоара стога што их не познајем. Мислим да сам у своме последњем писму изричито рекао да говорим искључиво о Вашим делима изашлим пре рата. То међутим нипошто не значи да у сабраним делима не желимо објавити и она настала доцније. Напротив, и са великом готовошћу. Према томе, немојте да *и*рећемо *и*реко *и*оја, како пишете, јер нема никаква разлога да баш о томе не разговарамо.

Чак, ја бих Вам, у име Издавачког предузећа Матице, предложио још нешто, а за Вас, сматрам, веома повољно. Сасвим је уместан Ваш предлог да приликом издавања сабраних дела пазимо да истовремено не објављујемо две старе, па онда можда, доцније, две сасвим нове књиге, него онако како сте и сами предложили: једну стару са једном новом, и тако увек. (То је и за претплатнике привлачније, па према томе и за издавача рентабилније.) Али, *и*ре него што те нове књиге (на пример баш „Ембахаде“) изађу у сабраним делима, Матица би радо објавила, сад одмах једну Вашу нову књигу посебно, у веома лепој колекцији „Савременици“ (од којих књига сам молио да Вам се пошаље неколико; ту излазе приче, песме, есеји). Дабогме, та нова књига у серији „Савременици“ изаћи ће тек онда (мислим да имате право да то тражите) пошто се начини дефинитиван аранжман са сабраним делима. Али Вам ово казујем и стога што бих волео да већ сада размислите какву и коју књигу бисте дали за ову колекцију. Одмах да кажем: могла би то бити и књига чланака, и „Код Хиперборејца“, а и већ поменуте „Ембахаде“. Како решите.

Од Ваших ствари које су изашле у књигама а које сте предвидели за сабрана дела (и чији списак дајете у писму) ја само једно не знам: „Кап шпанске крви“. Све остале ући ће наравно у сабрана дела (тј. осим антологије Л. Костића и књиге о св. Сави: ја сам од почетка тако мислио, па већ то себи и забележио (а, мислим, и Вама тако писао). Сада сам предузео да дођем до текста романа „Кап шпанске крви“. Изгледа Вам можда невероватно, али је тако: у Матици (а то онда одмах значи: у Новом Саду) немамо комплете „Времена“. Матица је, између ратова, била у опозицији, па није хтела да има у својој библиотеци „Време“. Тако исто је радио и Светозар Милетић са противничком штампом: то је дакле српски пасјалук, од Косова, и зато се није лако о свему документовати и оријентисати. Надам се, ипак, да ћу до „Времена“ доћи; иначе ћу морати због тога путовати у Београд и онде читати. Мораћете дакле разумети ако овде будем имао тешкоћа и неочекиваних сметња ове врсте.

Међутим, Ваша пророчанства да ће неки интриганци хтети, а поготово моћи омести наш план да сабрана дела издамо, сасвим су неумесне. *Неће*, сигурно. А ми ћемо ово, договорено, спровести до краја.

Хтео бих међутим већ сада да сазнам неке подробности, потребне за одређивање броја књига у Вашим сабраним делима. Ради Ваше оријентације, пак, ево нешто података:

Магица је почела са издавањем сабраних дела Вељка Петровића и Исидоре Секулић. Од Вељкових књига до сада је изашло 6 (биће укупно 8), а од Исидориних 3 (биће свега 12). Те књиге су замашне: најобимнија до сада изашла Вељкова има 732 стране, најмања – 356; Исидорине (изашле ових дана, тако да их још и немам) као да су чак и веће (бар једна од до сад изашлих) но најдебља Вељкова. Ваше дабогме не морају имати 730 страна (не изгледа ни лепо таква књижурина; али Вељко ју је такву хтео), али ћемо материјал ипак морати некако распоредити, и по темама, а и тако да не буде претераних разлика у обиму појединих књига. На пример: Колики је други део „Сеоба”? Да ли другим делом називате оно (изврсно!) што сте штампали код Финција, у „Књижевности”? Или је то само фрагмент? Затим, колике су „Ембахаде”, по броју ауторских табакка? (Један ауторски табак ми овде рачунамо 30.000 типографских знакова, заједно са празнинама, тј урачунавајући и празнине између речи; дакле, покривен графички простор.) Можете ли ми то рећи, ма и приближно? Затим: Који текст „Дневника о Чарнојевићу” ваља сматрати аутентичним: онај из „Албатроса”, Народне просвете, или овај најновији. Онда, ту је питање „Лирике Итаке”. Ја бих највише волео да ово питање решимо овако: Да у сабраним делима штампамо интегрално књигу „Итака и Коментари”, а после целог тога текста да донесемо (истим словима) све остале песме из „Лирике Итаке” (Џвијановићеве), као и све друге, штампане доцније. Ја мислим да ћете Ви разумети и прихватити моје становиште: Ми не смемо претплатнике сабраних дела лишити Ваше књиге „Итака и Коментари” и дати им само „Лирику Итаке”, као што не смемо дати само оно прво без овог другог. Све то, једна је целина и нама као таква потребна. Да ли се слажете с тиме?

Још и ово. Шта је са „Сузним крокодилем”? Постоји ли ту још нешто осим оног штампаног у СКГ?

Колика је књига „Код Хиперборејаца”? Да ли онолика иста колика и „Љубав у Тоскани”?

Ето, ми ћемо имати доста да разговарамо пре него што саставимо Ваших 6, 8 или већ колико буде било књига сабраних дела.

Са срдчним поздравима,
Ваш,

М. Лесковац

[МЦР II/2/272]

IV

Лондон, 12. 4. 62.

Драги Господине Лесковац,

Примио сам ваше писмо од 2. 4. Ево вам одговора, редом, на поједине тачке у том писму.

Што се тиче мојих ЕМБАХАДА, ја мислим да сам за њих већа нашао издавача у ФНРЈ, само ће ствар потрајати још неко време јер је сваки мемоар ствар деликатна. Истина се нерадо чује и кад је *post festum*.

То ипак неће сметати да се разговарамо о њима за МАТИЦУ ако будете желели и кад буде дошло до потписа правоваљаног уговора.

Што се тиче вашег предлога: да МАТИЦА добије по једну стару и по једну нову књигу, ја немам ништа против тога. Само после извесних искустава, нову књигу можете добити, тек кад будем видео једну стару да је изишла. Издавач има свој програм и своје интересе, а аутор своје. Према томе тек кад се будете решили и обавезали да издајете САБРАНА моја дела, пристајем да кад прва стара изиђе, почне да се штампа и издаје НОВА. То би могла бити једна од мојих необјављених књига.

Роман „КАП ШПАНСКЕ КРВИ” (који ја сматрам за врло добар) био је штампан у „Времену” почев од 15. 3. 1932. Марко Ристић, и други направили су од тога баука. Колико се сећам, а они можда не знају, Маларме је сарађивао, под псеудонимом, на једном листу женске моде, јер је био СИРОМАХ. Прочитајте тај роман.

Можда у њему има по која реченица која би морала да се брише, ја немам ништа против тога. *Tempora mutantur*.

Што се тиче интриганата, имаћете прилике да се уверите.

Што се тиче САБРАНИХ дела, ја немам ништа против Вељкових, ни Исидориних. Издавачи увек воле да издају посмртна дела. Видим да радите на Исидориним и оглашујете их. Према томе не рачунам да ћете ускоро бити у могућности да радите моја. Ваша воља.

Што се тиче ДРУГЕ КЊИГЕ СЕОБА, оне су већ дате СКЗ.

То је велика књига, преко 550 машинског преписа љуарто.

Оригиналног текста, ДНЕВНИКА нема. Оно што је Свесловенска књижара пристала да узме, остало је код Винавера. Остало сам бацио у ватру јер је било, према мишљењу Ђоровића, порнографија. Био сам млад, честит и наиван. Винавер је штампао Дневник. Према томе оригинал је ТО издање Свесловенске. Кад је дошло до другог издања, изоставио сам епизоду о двома сестрама у Приморју. Оне су биле живе. Дали су и данас живе не знам. У издању МИНЕРВЕ промена нема.

Што се тиче ЛИРИКЕ слажем се са вама.

О „Сузном крокодилу” други пут. И то је дуга прича.

„Код Хиперборејаца” је већа књига по обиму од „Љ. у Т”.

Са срдчним поздравом

Милош Црњански

[МЦР II 1/94]

V

19. априла 1962.

Драги господине Црњански,

Одговарам (и одговараћу) најбрже што могу. Ваше писмо од 12. о. м. примио сам 17. априла.

Хвала Вам на траженим објашњењима. Сада ми је много шта јасније. Потребно је, међутим, да већ сада покушамо начинити ма и преднацрт о томе колико ће бити књига укупно, и како ће оне изгледати. Издавачко предузеће спремно је, оно чак жели, да што пре потпише с Вама дефинитиван уговор о издавању Ваших Сабраних дела, али је такав уговор доста тешко, скоро немогуће начинити ако се не зна тачно шта све треба у та Сабрана дела да уђе, и колико ће то укупно изнети (тј. колико табака). Књиге треба да буду приближно једнаке, и да се крећу негде између 20-25 табака свака. Ми међутим сада још не знамо колика је књига „Код Хиперборејаца”, а исто тако ни шта је са „Сузним крокодилом” (тј. да ли имате наставак његов). Ево како смо, ипак, ми овде, и без ових података, закључивали.

По моме рачуну, чини ми се да ће Ваша Сабрана дела морати изнети најмање *десет књига* (свака од по 20-25 табака). Можда већ сада можемо покушати да некако компонујемо тих десет књига.

Још ово да кажем. Прочитао сам „Кап шпанске крви”. Сматрам да се то може штампати, па ћемо тај роман одмах узети овде у рачун. Ја сам дао да се текст прекуца, па ћемо један примерак послати Вама, а други Таси Младеновићу. Надам се да ни он неће имати ништа против прештампавања тога романа. А ако се с тим сложи и он, нико трећи неће се мешати у ову ствар.

Одмах да кажем и ово. „Кап шпанске крви” штампан је са много штампарских грешака (на једном месту место лакај отштампано је калај); испретураних редова, а има и места где је што-шта изостављено. Нико од нас не би се усудио да васпоставља овако унакажен слог. Зато ћемо Вам послати откуцани слог, па ћете га Ви морати прочитати и кориговати. Надам се да се с тим слажете?

Затим, друга примедба. Ви кажете (а и ја сам то одмах прихватио): Ми Вама отштампану стару, Ви нама рукопис нове књиге. Међутим, Издавачко предузеће вели да ћемо на тај начин врло споро завршити ово издање. Ми заиста желимо да радимо брзо, и да издајемо по три књиге одједаред, тако да у лето 1964 издамо свих десет (или 12, или већ колико буде било) књига. Сматрам да је то сасвим могућно, тј. да ћемо ми овде, радећи све у договору с Вама, све те књиге на време моћи припремити. (Ми ћемо и Исидориних 12 књига издати за две године: сада су одједном изашле три, а до краја ове године изаћи ће још три, па тако редом, до краја.)

Из свих тих разлога ја Вам предлажем, у име Издавачког предузећа, да сада на јесен, тј. тачно 1. новембра (јер смо се договорили да потребни посао до тога датума обавимо), дамо у штампу три књиге Ваших Сабраних дела, а ево које:

1) *Лирика*. Та би се књига тако звала. Она би обухватала читаву књигу *Ийака и Коменџари* (без измене прештампано „Просветино” издање из 1959); потом би ту дошле све остале Ваше песме (из „Лирике Итаке” и друге, из часописа, којих нема у ове две књиге). У одељку Напомене прештампали бисмо и Ваш поговор из Ваше париске збирке-антологије. Потом, у одвојеном одељку књиге, донели бисмо интегрални текст (предговори-поговори, текстови песама) Ваших двеју антологија кинеске и јапанске лирике. Сматрам да је то све једна чврста и ванредна целина, и да би књига била заиста изванредна. По обиму, она би такође износила таман колико треба.

Сада још Ви треба да се сложите са оваквим планом ове књиге. За штампу бих је спремио ја, а могао бих тај посао свршити до 1. новембра. Никакав наш посебан предговор не би овде био доношен: у одељку Напомене (остраг, петитом) биле би саопштене само најпотребније

ствари техничке природе (где је свака од песама објављена први пут, где у књизи; објашњено би било одакле је узет Ваш париски поговор; итд. Текст свих тих примедба ми бисмо Вам, ако то желите (а сматрам да ће тако бити најбоље), доставили на преглед, тако да у књигу не би ушла ни једна једина реч без Вашег знања.

2) *Друџа књиџа* обухватила би „Кап шпанске крви” (има нешто између 10 и 11 ауторских табака) и све приповетке. Ако би се то показало као недовољно, могли бисмо у ову књигу убацити и фрагменат „Сузног крокодила”, тј. ако ће остати фрагменат, овакав како га ми данас знамо.

И ову књигу могли бисмо спремити за штампу најдаље до 1. новембра о. г.

3) Трећу књигу назвао бих, за сада, *Чланци*. У њу бисмо ставили заиста све Ваше чланке које сматрамо да ваља унети у овакво једно издање. Само, ту бих имао битну примедбу на Ваш избор из списка Ваших радова који смо Вам (тј. списак) доставили. Ви сте оданде бирали *исувише* шкрто и строго; ја сам Вам то, чини ми се, већ рекао у једном од ранијих писама. Ми смо већ дали да се почне са преписивањем оних чланака које сте Ви одабрали; али сматрам да тај Ваш избор свакако треба проширити, па ћемо ми дати преписати и осим онога што сте Ви назначили. Верујем да ћемо без тешкоћа прикупити за једну лепу књигу, обимом колико и две горње. И ту књигу спремићемо за штампу до 1. новембра. Дабогме, ни у овај избор неће ући ништа без Вашег знања. Да ли ће нешто у текстовима требати мењати, то ћемо видети када будемо имали пред собом готове преписе. У сваком случају, та евентуална мењања ја без Вас нећу вршити, никако. Ако буде чега било, упозорићу Вас, договорићемо се заједно. Друкчије не иде: само на то пристаће Издавачко предузеће, свакако и Ви, а ја такође. Мислим да ћемо се увек споразумети.

Ето, те три књиге ми желимо да дамо у штампу већ на јесен. А онда одмах треба да видимо које ће, и којим редом улазити у штампу остале књиге. Издавачко предузеће жели да у години 1963. изда најмање још *шест* књига, а онда, у првој половини 1964. све остале, колико год их буде било. Ево како ја замишљам те остале књиге:

4) „Дневник о Чарнојевићу” и I део „Сеоба”.

5) „Сеобе”, II део.

6) *Драме*: „Маска” и „Конак”. Не знам да ли ће ова два дела заједно моћи дати потребних 20-25 табака. У писму Таси Младеновићу (које имам у препису, његовом љубазношћу), пишете да имате још две комедије. Шта ћемо с њима? Хоћете ли нам и њих дати? Требало би да их видимо. Оне би, ако су за штампање, добро допуниле ову књигу.

7) „Љубав у Тоскани” и „Код Хиперборејаца”. Мислим да би те две књиге требало да иду заједно: ваљда ће и обимом бити довољне. Прва књига је доста малена обимом (издање Геце Кона: 147 страна). Међутим, можда бисмо овамо могли унети још неки од чланака са италијанском темом? Требало би да нам ту помогнете саветом.

8) „Ембахаде”. Не знам додуше обим овог дела. Претпостављам да би могло бити засебна књига, величине како смо замислили остале. Ви ћете најбоље моћи оценити, и евентуално помоћи да је склопимо.

9) *Немачка*. Ово је наслов сасвим услован и привремен. Замишљај да ту уђе Ваша књига о Немачкој (код Геце Кона: 212 страна), а уз њу још остали чланци из сличних области или тема, или чак и из несличних области и тема (уколико све не уђе у књигу бр. 3, коју сам овде назвао *Чланци*.)

10) Ову десету књигу резервишем онако негледуш, верујући да ћемо увек имати шта у њу да ставимо. Уосталом, не знам да ли, сем већ помињаних, имате још каквих рукописа: можда би могли доћи у обзир они.

Ето, на основу података којима ја располажем, мислим да бисмо овако могли прићи послу. Издавачко предузеће је – ја то понављам Вама стално – спремно да *одмах* потпише с Вама пуноважни уговор, ево ако желите и са оваквим планом. Ми у томе уговору можемо одмах сада фиксирати садржину прве три књиге, овако како сам овде назначио; што се осталих седам (или колико треба већ) књига пак тиче, можемо само рећи ово: да ће бити још седам, дакле укупно десет (или колико већ треба) књига, и да ће у осталих седам ући та и та дела (па да онда та дела и побројимо, отприлике овако како сам ја овде назначио). А можемо, ако сматрате да је то боље, већ *одмах сада* да дефинитивно и коначно прецизирамо све до танчина шта ће ући у коју књигу, итд.; иако је то већ спорији процес, јер књигу чланака (бр. 3), па и књигу *Немачка* (бр. 9) не можемо лако већ сада тачно предвидети, јер не можемо лако знати шта ће све одиста ући у такву једну књигу.

Ја мислим да сам довољно јасан, а сматрам да из свега мога излагања можете видети да нама није стало до развлачења овога посла, него да, напротив, баш желимо да радимо брзо, експедитивно. Не треба нимало стога да Вас брине што видите да сам ја ангажован и на издањима Исидориних дела: ја ћу онде имати релативно мало посла, а желим највише да се ангажујем баш на издању Ваших Сабраних дела. Колико пак ми не мислимо да будемо формалисте (и да се строго придржавамо оног: ми Вама једну отштампану стару, Ви нама једну неотштампану нову књигу), можете најбоље видети по томе што на јесен желимо да

дамо у штампу одједном три књиге, од којих ни једна није сасвим нова и сасвим непозната. Али бисмо Вас стога молили да даље не дајете нова дела никоме, тј. да „Код Хиперборејаца” оставите за нас, јер, по свему, сада је само још то дело остало да ми издамо први пут.

Мислим да сам Вам рекао све што сам данас хтео рећи. Па бих Вас молио да ми одговорите на горње предлоге, да бисмо коначно пришли послу припремања ових књига. А ваљда већ пре тога треба да потпишете и уговор, наравна ствар; зато, одлучите сами да ли је овај мој план (од десет књига) такав да, овако формулисан, може чинити базу тога уговора.

Са срдачним поздравима,

М. Лесковац

[МЦР II/2/273]

VI

25. априла 62.

Драги господине Црњански,

Шаљем Вам овде један списак Ваших радова, да га погледате. Већину од њих ја добро знам, а по моме мишљењу они нимало не заостају за онима које сте Ви одабрали за Сабрана дела. Стога мислим да већина од ових радова, а можда баш и сви, треба да уђу у то издање. Ја сам већ дао да се сви ови радови препишу. Препис ћемо имати у три примерка, тако да ћемо по један редовно слати Вама, да претходно још једном све прегледамо и средимо, у целине.

Ја сам се, накнадно, без икакве везе са свим библиографијама, сетио Вашег предговора Вајлдовом преводу „Слике Доријана Греја”. Међутим, не знам зашто, све ми се чини да Ви имате још неких предговора, – да ли о Анрију Барбису, или о коме то? Ако се сетите молим Вас да ми јавите, па да погледамо и то.

Са срдачним поздравима,

М. Лесковац

(Извиниће за овај post scriptum оловком.) Нисће ли иписали о Флоберу иповодом Ујевићева ипревода „Новембра”, ијј. као ипреговор иповодом ипреводу. Ја ћу ировериити. Ако се сеитиће још ионечеја иишииће ми, молим Вас.

[МЦР II/2/275]

Лондон, 30. 4. 62.

Драги Господине Лесковац,

У вези вашег писма и списка од 25. 4., мислим да ће бити најбоље да поновим своје напомене, у питању које чланке и есеје предлажем да унесемо, у издање, а које не.

По мом мишљењу те, разбацане, ствари, по часописима и новинама треба употребити, али не све, а неке оставити пост мортем. САБРАНА дела сматрам као естетско, литерарно издање. Животно дело. ЦЕЛОКУПНА пост мортем као енциклопедијско, школско.

Према томе, да вам прво кажем, где су извори које бисте морали за сада да видите. Да идемо редом.

„Голуб” у Сомбору, лист српске деце, добио је од мене год. 1908. (био сам у четвртог разреду гимназије) неколико проза и песама. Схватљиво је да их се не сећам. Побркао сам био једном и годину кад сам те рукописе Сими Лукину Лазину послао па сам негде рекао да је то било год. 1904. Тачно је да је било у четвртог разреду. Прозе су нека комитска аполигија, „Вељко”, нека прерада са мађарског „Две Јеле”. Дечје ствари. Међу песамама, међутим, које сам послао, једна је, штампана, мени драга. То је „Судба”.

Њу желим да унесемо сад у ЛИРИКУ, као прву.

„Голуб” остало није штампано нити рукописе вратио. И не вреде. После тога дошла је Кашиковићева „Босанска вила”.

Послао сам Кашиковићу читаву збирку. Штампано је „У почетку беше сјај!” Екстраваганција. Мени сад непријатна. То је сачувано из те збирке једино. Рукописе нису враћали. Не желим да је унесемо у ЛИРИКУ, сем ако уредници инсистирају. Пошто ћете вас двојица потписати као уредници, не желим да диктирам, ни мало.

Затим је дошао часопис ДХК. „Савременик”. (Год. 1916/8).

Колико се сећам СВЕ су песме које су објављене ТУ пренете у L. Ithake. Проза се сећам мање. Бр. 1 вашег списка „Адам и Ева”, енигма је сад за мене. Проза из тог часописа унета је у „Приче о мушком”. Предлажем да све то унесемо у „Приче”, поред „Дневника о Ч.”, прво оне три које су непознате: „Врт...”, „О Боговима” и „Легенда”, а после војвођанске: Света В., Апотеоза и Велики Дан, које су понављане. Неке од тих налазе се у „Књижевном југу”, „Рај” у „Нин”-у, поновљен је недавно. Не верујем да ћете наћи икакве друге приче у та два часо-

писа! У сваком случају ради се само о поменутиим година[ма] „Савременика” и о год. 1918/9 „Књижевног Југа”.

Међутим, што се тиче есеја и чланака, из „Књ. Ј.” пристајем да СВЕ унесемо.

Затим је дошао „ДАН”. Мислим да ћете у Н. С. сигурно моћи наћи један комплет тог часописа. У њему има једна политичка песма која је карактеристична. Доста малих проза. А из њега желим да међу ЛИРИКУ уђе и „Маска”. Ваш списак ми се не чини потпун о „Дану”.

„Српски Књижевни Гласник” треба прегледати од 1920 до 1929. Кад ми будете предложили шта да унесемо (СВЕ?) ја ћу вам предложити шта да НЕ унесемо, а споразумећемо се сигурно. Мислим само да тај материјал треба поделити по приоритету, литература, чланци, пригодно, позоришна критика етц. Ту има чисте литературе, а има и пригодног, писано да се помогне пријатељу, уреднику. Ја сам зато да прво унесемо литературу. А пригодно што даље на крају.

Што се тиче осталих часописа ствари су ту неједнаке исто тако. На пример: „Послератна Књижевност” из Летописа треба да уђе у коментар за ЛИРИКУ. А чланак о књизи Francesca Nitti (врло добар) међу чланке, на крају.

Што се тиче ствари из „Политике” (био сам члан редакције 1924) почињу 1922 а престају 1925. Ту има много што шта што ће занимати војвођанску публику. *Nihil obstat* што се мене тиче.

Што се тиче „Времена”, почиње 1925. па траје до 1938. (Неки чланци, дописи, који се, приписују мени из Рима, из пера су мог помоћника Др. Миленка Поповића.) Из тог огромног материјала треба избацити све што сам писао као чиновник по наређењу и у интересу службе, а НЕ треба уносити ни оно што је године 1937. излазило са мог пута по Скандинавији, Исланду и Спитзбергену. То сам донекле употребио (прерађено у својој књизи „Код Хиперборејаца” која није путопис, али у којој има и то). У том дневном листу, поред осталог налазе се и две моје Шпаније: једна је у години 1933. Друга 1937. Кад то будете видели можемо решити шта да уђе у путописе, или чланке.

Најзад предговори.

Радио сам за издавача „Наше дело” (?).

Сећам се предговора за две књиге које помињете а можда их има и за неку другу. Лако је утврдити. Моји су са ПОТПИСОМ.

Сећање је патолошка појава, па се човек у мојим годинама сећа тачно, нечег што је врло давно било, а НЕ сећа сигурно нечег што је било недавно. Ја се трудим да вам помогнем, али мислим да И АКО

ни оба списка нису потпуни, у главном имамо све што треба да прегледате и саберете.

Мени се чини да је код вас тамо настала трка око издавања целокупних дела (Давичо [нечитко], Ујевић 12. књига етц).

Ја немам ништа против, али, као што сте већ видели, из мог писма које вам је у међувремену свакако стигло, са овим се вашим мимоишло, мој је предлог да ТРИ књиге почнемо, а за даље видимо.

Са срдачним поздравом.

Милош Црњански

[МЦР II 1/95]

VIII

1. маја 62.

Драги господине Црњански,
Само неколико речи, у хитњи:

Замолио сам оне у Издавачком предузећу да Вам пошаљу неколико књига из колекције „Савременици”, као „мустру”, да видите како те књиге изгледају. То стога што бих волео ако бисмо се могли споразумети да Вам у томе издању издамо једну књигу *ван* серије Сабраних дела, а пре него што она онде изађе. Да ли бисте размислили која би то књига могла бити?

Још сам их замолио да Вам пошаљу и мемоаре Јакова Игњатовића. То је ванредна књига, а сумњам да сте је читали. Уверен сам да ћете уживати читајући је. Надам се да ћете те књиге ускоро добити, можда и пре овог мог писма.

Ја Вас засипам писмима. Не треба међутим да се чудите: волео бих да питање Сабраних дела крене енергично ка остварењу. Ја ћу учинити све што до мене стоји да тако и буде, – не треба да сумњате.

Са поздравима,

М. Л.

[МЦР II/2/276]

IX

Нови Сад, 14. маја 62.

Драги господине Црњански,

Опростите што Вам на Ваше последње писмо одговарам са задоцњењем: овде је Стеријино Позорје (тренутак када Нови Сад, за трен

макар, постаје неки југословенски центар), па су, све исти људи, на све стране заузети, тако да је немогуће свршити било какав озбиљан посао. Надам се, међутим, да ћемо Вам кроз недељу дана послати на потпис уговор о којем смо разговарали.

„Кап шпанске крви” се преписује.

Са срдачним поздравима,

Ваш,

М. Лесковац

[МЦР II/2/278]

Х

Нови Сад, 31. маја 1962.

Драги господине Црњански,

Требало је отприлике пре десетак дана да Вам пошаљем обећани нови и вратим стари уговор, али Вам га нисам могао послати из непредвиђених узрока и једино својом кривицом (а не због евентуалног устезања или развлачења од стране Издавачког предузећа, како бисте можда могли помислити). Пре десетак дана разболела ми се Мама (старица у 85-ој години) и после кратког боловања умрла у петак, 25. маја, а сутрадан смо је сахранили на овдашњем Успенском гробљу. (Могли сте о томе прочитати белешку у „Политици”). Тај за мене тешки догађај заиста ме је спречио да се постарам како бих Вам на време послао приложени уговор. Ја се због овог закашњења и не извињавам, уверен да ћете ме разумети.

Ево Вам дакле уговор. Ја не знам да ли ће Вас он у потпуности задовољити, али Вам могу рећи ово: Издавачко предузеће жели да изда Ваша Сабрана дела, и да их изда што потпуније, а тако да будете њима задовољни и Ви и читалачка публика: истина је међутим и то да је прецизнији и подробнији уговор но што је овај који Вам прилажем доста тешко сачинити када не знамо неколико битних ствари (на пример: колике су „Ембахаде” – тј. колико ауторских табака износе – ; даље, те рукописе *и*иак нисмо прочитали, а тешко је – ја се надам да ћете нас Ви разумети – улазити у милионске обавезе негледуш: тако читајте ону тачку 7 Уговора, а никако друкчије).

Ја Вам у овом тренутку не могу рећи ништа више, већ и стога што бих желео да писмо одмах отправим, да бисте га добили што пре. Веома бих волео да се коначно споразумемо, па да отпочнемо са припремањем прве три књиге. Уколико Вам се нешто у овом новом

Уговору не свиђа, Ви једноставно прецртајте оно што не желите да у уговор уђе, па нам пошаљите други примерак: штогод будемо могли усвојити од Ваших жеља, ми ћемо усвојити.

Овде се поставило питање: Не би ли било zgodније да ја заједно са А. Тишмом, уредником Издавачког предузећа, дођем к Вама у Лондон, па да онде, у разговору, докончамо све писмом започете разговоре, а које је овако, писмено, доста тешко водити. Ја бих онда онде видео колики је и какав рукопис „Ембахада”, како изгледају Хиперборејци, а поразговарали бисмо можда и о другим Вашим рукописима и књигама. Директор Издавачког предузећа Сава Јосић и главни уредник Бошко Петровић сматрају да би било најбоље када бисмо на овај пут кренули што пре, још јуна; а ја се устежем, из више разлога: пре свега, не иде ми се на толики пут само да бих био 3-4 дана у Лондону, па се чак питам да ли је то баш и нужно, јер ћемо се можда ипак моћи договорити и овако, преко писама. Међутим (а то сам рекао и Издавачком предузећу), ако је овај пут потребан да би се Ваша сабрана дела остварила, ја сам спреман на све. Само, повео бих са собом Тишму, јер ја траљаво знам енглески (заправо, читам само) и онде никада нисам био, а А. Тишма је по струци Енглез, и неће онде бити први пут.

Шта Ви мислите о таквом нашем доласку у Лондон? Сматрате ли да би добро било да долазимо? Сматрате ли да би било потребно, и да бисмо тако постигли брже и лакше оно што хоћемо него овако, сачекујући узајамно ова спора писма? Волео бих да ми на то одговорите. Ја бих онде могао прочитати и Хиперборејце и „Ембахаде”; то би знатно упростило ствари.

Нека за данас буде доста оволико, у највећој хитњи. А волео бих да из свега овога увидите ово: Издавачко предузеће Матичино *ХОЋЕ*, *ЖЕЛИ* да Вас изда, и то што потпуније.

Са искреним поздравима,

Ваш,

М. Лесковац

[МЦР II/2/281]

XI

Лондон, 6. 6. 62.

Драги господине Лесковац,

Примио сам Ваше писмо од 31. 5.

Нисам знао за породичну жалост коју сте имали. Молим вас да примите моје саучешће поводом смрти Ваше мајке.

Примио сам и књиге које сте ми послали. Јаша је врло интересантан. Добро је што сте то издали.

Примио сам и уговоре за *Сабрана дела*. Да бисмо најзад почели са радом, потписао сам и враћам Вам један потписан примерак. Молим Вас потврдите пријем.

За уговор имам да приметим да нисте означили број типографских знакова који иду у Ваш табак. Надам се да се око тога нећемо носити.

У вези тачке три, у односу на тачку два уговора, ја ћу Вам сад послати, ускоро, МОЈ текст *Lirike Ithake*, са дефинитивним исправкама уколико их буде било и са назначењем оних песама које НЕ желим да уђу ни у Ваше издање. Свега мислим две или три. На тај начин имаћете дефинитиван текст *Ithake*. Ваше ће бити да пронађете песме које су штампане по часописима *Дан*, *Мисао*, *Зенић* етц. а ја ћу и сам гледати да Вам их нађем и пошаљем. Као финале добићете ЛАМЕНТ који је штампан.

Уз те стихове желим да уђе у ту књигу и МАСКА јер је у стиху и припада том времену. Текст МАСКЕ из часописа Дан. Поред тога у ту књигу треба унети и Кинеску и Јапанску антологију, као што сте желели.

Остаје питање прозе из издања Просвете и коментара.

Мислим да прозу изоставимо, или унесемо само један део онога што је у издању Просвете, а што се тиче коментара да их допуним. Тако би књига била као НОВА.

Просвета у свом уговору има право на ново издање свог издања. До данас га није тражила. Таса ипак треба са њима то да рашчисти, да не би дошло до сукоба.

Што се тиче ДНЕВНИКА узмите текст из издања Минерве али треба да видим последњу ревизију. Има нешто грешака. Ако хоћете у Ваше издање можемо сад унети изостављену епизоду са две сестре, из издања Албатрос. Иво Андрић је то хвалио и жалио што је изостављено.

Приче о мушком ћу Вам послати, са ситним исправкама штампарским и ортографским, али ЛЕГЕНДУ из те књиге немам. Кад је будете уносили, треба да ми је пошаљете уз коректуру.

Ја бих желео да уз то уђе и одломак Крокодила. То би за ту књигу био НОВ финале.

Што се тиче ХИПЕРБОРЕЈАЦА машински препис можете добити и пре 1 октобра, под условом да видим оглас *Сабраних дела* у По-

лителици. Нека Вас не вређа овакво неповерење. Велики одломак из тог рукописа послао сам пре неки дан Таси. Погледајте то па израчунајте колико износи једна страна тог рукописа у Вашем табаку. Цео рукопис износи код мене, тачно, 250 таквих страна. Према томе можете сад тачно знати колики је обим књиге. Садржај можете оценити из одломака, оног што је штампан у Књ. Н. чини ми се год. [нечитко] и овог сада послатог Таси.

Толико дакле о првим књигама које треба да уђу у штампу.

Остале знате, текст имате, а сличних промена биће само у КАПИ.

Остаје проблем ЕМБАХАДА, које не показујем. Њих ћете добити преко надлежних из Београда. Оне су на читању. То је деликатан текст и не може ићи без имприматур.

Мислим да сам Вам овим опет одговорио на све у Вашем писму.

Што се тиче Вашег и Тишминог доласка у Лондон, ја разуме се радо бих се састао и поразговарао са Вама, али мислим да је то боље оставити за септембар. Ја се надам да ћу тада ићи у Минхен где се спрема издање *Дневника* и *Сеоба*, на немачком (издавач: Kurt Desch). Могли бисмо се видети тамо, то је ближе. Не бих желео да Вас излажем овамо толиком путу, и трошку.

Овде је ових дана био Коста Димитријевић из Политике, кога иначе нисам познавао. Ако га знате, можете од њега чути, лично, о мени како живим етц.

Најпосле да Вам ставим два питања: жели ли ЛЕТОПИС да добије неки одломак из ЕМБАХАДА који није политички, или неки други одломак, као што га добијају Књ. Н.?

Шта би са тестаментом Исаковича који сам давно послао?

Молим Вас да будете уверени да ми је жао што Вас и у породичној жалости обасипам овим детаљима, пословним, као мравима пред Величанством смрти.

Са срдчним поздравом

Милош Црњански

[МЦР II 1/97]

XII

Нови Сад, 11. јуни 62.

Драги Господине Црњански,

Јутрос сам примио Ваше писмо од 6. о. м.; па иако још нисам стигао да о свима питањима која сте дотакли (на Факултету је сада ера

седница и испита) поразговарам са Издавачким предузећем (само сам их телефонски известио да сте послали потписани уговор), и тако Вам не могу одмах одговорити на сва питања, ипак Вам се јављам, ако ни за што друго а оно да Вам потврдим да сам уговор примио.

А пре свега, хвала Вам на лепим речима саучешћа поводом смрти моје мајке. Ја сам био срећан да ми је мајка, свежа и бодра духа, дочекала дубоку старост, али које су то године наше мајке које би биле сувише старе? Сви смо ми, за њих, и матори и *кврјави од ранах*, како каже Миљанов, остајемо вечита деца, заправо дечаџи: па је зато увек тешко и болно када строги и страшни закони живота и смрти то једном заувек, а увек брутално, пресеку. Мени се, ево, већ двапут десило од како је Она умрла: Дигнем се од стола и кажем жени: Хајдмо до баке! А моје баке нема, она је на Успенском гробљу.

Хвала Вам, дакле, што сте осетили, из толике даљине, шта све ово за мене значи.

Међутим, морамо и даље разговарати и радити и живети; па стога да наставимо. Мени је мило говорити о Вашим Сабраним делима: на срцу ми леже. Не знам да ли то можете разумети: зато ми није тешко дописивати се о њима. Да кажем дакле оно што већ сада могу рећи, а све без реда, како ми шта дође. Ево:

За величину табака не брините: овде се *зна* да ауторски табак износи 30.000 типографских знакова; то је тако ноторна ствар, да се у уговоре и не уноси.

Ако већ није готов, ових дана биће готов препис *Кайи шћанске крви*. Чим га будем добио, послаћу Вам, да га коначно дорадите.

У Издавачком предузећу сматрају да би ипак било потребно (тим боље) да ја дођем што пре у Лондон, да поразговарамо, а и да видим оне рукописе које не познајем. Толико су ми рекли телефоном, када сам јутрос с њима разговарао. Сматрају да је доцкан да разговарамо тек септембра, у Минхену, јер би они ипак хтели да знају колико је то, шта је итд; а у Минхену ја не бих могао видети рукопис, тј. прочитати га. Ја Вам ово јављам тек да знате како Издавачко о томе реагује на први мах; а како ће заправо бити, ја то сада не умем рећи. Наравно да се мени на тако дуг и заморан пут баш не иде; али, понављам, ако буде било потребно, ја сам спреман, па ћете, надам се, и Ви пристати да се видимо, ако у Издавачком одлуче да треба да путујем.

Ја са нестрпљењем очекујем Ваш *Ламенџи*. Лепо Вас молим да ми пошаљете; отисак насловне стране који сам добио изванредан је: тај

Ваш штампар је заиста велик мајстор. А када смо већ код Ваших књига, не замерите за ово питање и молбу: Да ли имате још који примерак Ваше париске збирке, тј. да ли бисте ми могли (да се изразим српски, јасно) могли послати један примерак, за мене? Волео бих много да имам ту лепу књигу; ја сам је само видео, ништа више. Но изгледа да је штампана у веома малом броју примерака?

Што се *Лейойиса* тиче – и ја Вам највише због тога данас, овако брзо, и пишем –, ми ћемо *ВЕОМА РАДО* штампати оно што нам пошаљете, – наравно, како и сами кажете, текстове без политичке боје. Зато Вас молим да ми одмах пошаљете то што сматрате да можете за нас одвојити. Може то бити за једно објављивање а можете послати и више, па да штампамо у наставцима, у два броја, или и у неколико бројева, – како хоћете. Величина рукописа за један број: око табака и по, дакле око 45.000 штампарски знакова; а може и до два табака, највише. Да ли ћете нам дати нешто из *Хийерборејаца* или нешто друго, мени је, право да Вам кажем, не – свеједно, него, просто, ево шта је: – Волео бих да Вас штампамо, али не две-три стране, наситно, него онако широко, да се чује, осети и затрепери. Ето!

Сматрајте да ово данашње писмо није одговор на Ваше од 6. јуна: хтео сам само да Вам потврдим пријем уговора, и да Вас замолим да нам дате рукописа за *Лейойис*: и да Вам кажем како са нестрпљењем очекујем *Ламент*, – са нестрпљењем у којем не недостаје и извесна стрепња (Ви ћете ме, надам се, правилно разумети, јер не бих волео да та песма буде неко политичко разрачуњавање. И опростите за ове последње редове; казује их човек који има врло много љубави за Ваш рад, па му се зато чини да сме овако говорити.)

На све остало у Вашем писму одговорићу Вам врло ускоро, кроз који дан.

Са срдачним поздравима

Ваш

М. Лесковац

*P. S. – Молим Вас: када ми будете слали Ламент, добро га за-
йакујте, да ми књиџа не дође изломљена и уйройашићена – било би
шћешџа!*

Нови Сад, 23. августа 62.

Драги и поштовани господине Црњански,

Таса се већ поодавно вратио из Лондона, и Ви свакако очекујете – а са разлогом – да Вам се јавим. Међутим, лето је, људи одлазе на море или у шуме, тешко је, заправо немогуће, окупити уједно све оне са којима је потребно поразговарати и утврдити коначно све што је потребно. И ја сам био подуже у свом винограду, а сада се спремам на море са женом. Ипак, данас Вам већ могу рећи пуно ствари које Вас интересују и које сада можемо, сматрам, узети као коначне.

Пре свега, ево како замишљамо прве три књиге, које треба да уђу у штампу 1. новембра:

I књига. То је *Лирика*. Већ смо утврдили, углавном, шта ће у њу ући. Таса ми је предао примерак *Ишаке и Коменџара* који сте Ви прегледали и исправили. У ту књигу ући ће још: 1) песме о којима је већ била реч (ја ћу Вам списак послати; потрудићу се да нађем што више; неће ући ништа од онога што сте Ви тражили да не уђе); 2) *Маска* (редакција коју сте одредили); 3) обе *аниџолоџије*, кинеска и јапанска; 4) Таса ми је рекао да ћете за ову књигу послати још извесне допунске текстове, – коментаре, ако сам добро разумео, и којих нема у Просветином издању.

Ову књигу треба ја да припремим до 1. новембра; ја ћу је и припремити, само Вас молим да ми на време доставите своје допуне (коментара?). Уједно Вас молим да ми јавите: Да ли је потребно да Вам пошаљем преписан текст *Маске*? (Готов је; ја мислим да би добро било, ипак, да га видите.) Затим, молим Вас да се сложите да *Ајоџеоза*, која се као лирски текст, тако изврсно уклапа у књигу *Лирика*, не штампа поново у књизи II Сабраних дела, међу причама.

II књига. Ту улази: 1) *Дневник о Чарнојевићу* (текст који сте одредили); 2) *Приче о мушком* (без *Ајоџеозе*), као и остале приче, уколико их буде било; 3) *Сузни крокодил* (чији сте текст послали по Таси); 4) *Кай шџанске крви* (примили смо исправљени текст).

У ову књигу (наравно) ући ће и *Лејенда*, чији нам текст Ви нисте послали.

Ново је у овој књизи, према ранијим нашим разговорима, само то што сада предлажемо да у ову другу књигу уђе и *Кай шџанске крви*. Волео бих да се са тим предлогом сложите. То је потребно стога што књига (свака књига) треба да изнесе око 20 ауторских табака (30.000

типографских знакова износи 1 ауторски табак.[]] Све овде побројано (у књизи II) изнеће отприлике толико.

Рукопис и ове књиге треба да буде готов до 1. новембра; и за њега ћу се постарати ја.

III књига. То ће бити *Код Хийерборејаца*. Таса ми је рекао да је преписано 250 страна, а да ће до септембра бити готово и остало. И ова књига треба да уђе у штампу 1. новембра.

То су дакле прве три књиге; важно је да се о њима сада коначно споразумемо и да текстови буду готови на време. Надам се да ћете се и Ви сложити са нашим предлогом да оне изгледају онако како сам овде изложио. Ако сте сагласни, јавите ми.

Даље књиге могле би изгледати овако:

IV књига. Ми предлажемо да у њој уједно прештапамо две раније Ваше књиге, *Љубав у Тоскани* и *Књиу о Немачкој*. Заједно, оне имају отприлике онолико колико и претходне три, тј. свака по око 20 ауторских табака. Сматрамо да није згодно *Књизи о Немачкој* додати I књигу *Ембахада* (иако говори о Немачкој), прво стога што би *Љубав у Тоскани*, сама за се, обимом одударала од осталих књига у Сабраним делима, а онда и стога што је *Књиа о Немачкој* по постанку ближа њој него *Ембахадама*. То је наше мишљење, жеља и предлог; ипак, молим Вас да о томе Ви одлучите. Имајте једино на уму наш главни разлог за спајање ове две књиге: Шта бисмо могли додати *Љубави у Тоскани* да нарасте до 20 табака? И зар није боље да *Ембахаде* не цепамо, да их оставимо уједно?

V књига. То су *Есеји и њушойиси*. Сасвим је уместан Ваш предлог да се ова књига састави овде. Ја бих је саставио до 1. фебруара 1963 (тај датум одређује Издавачко предузеће), дабогме у најтешњем договору с Вама. Неке ствари за ову књигу имамо овде већ преписане; преписивање се наставља и даље.

VI књига. *Чланци*. И ту бих књигу саставио ја, до 1. фебруара 1963 (онако исто као претходну).

VII-VIII Књиа. *Сеоба* (оба дела).

IX-XI књига. *Ембахаде*. Можда ће бити довољне три књиге (60-65 ауторских табака; ако међутим *Ембахаде* имају 80 ауторских табака, штампаћемо их у четири књиге).

XII књига. *Драме*.

То је наш нацрт за Сабрана дела, после извештаја који је донео Таса. Волео бих да ми јавите да ли се с њим слажете.

Ја бих имао још ове примедбе и резерве:

оне се тичу књига V и VI, тј. *Есеја и њуџојиса* и *Чланака*. Сасвим је извесно да ћемо моћи саставити две књиге, тј. 40 ауторских табака. Међутим, лако се може догодити да ћемо наћи много више текстова. Шта ћемо онда? Претпостављам, стога, да није немогуће да уместо *две*, буду *три* књиге. Ми већ имамо нешто преписаних текстова за ове књиге, али док не будемо имали пред собом све, немогуће је од ока, унапред рећи колико тога има. Шта Ви мислите? Јер књиге треба, ма и приближно, да буду подједнаке, тј. око 19-21 табак.

Није дакле искључено ово: Ако *Ембахаде* имају пуне четири књиге а есеја, чланака и путописа за пуне три, Сабрана дела имаће не 12 него 14 књига.

Најзад, што се Вашег хонорара тиче:

По ауторском табаку добићете (за прве три књиге; може бити да ће се хонорари доцније повећати, – то данас нико не уме рећи) 25.000 динара. Међутим, стихови се плаћају друкчије, посебно, а Ви ћете добијати 150 динара по стиху. Како ће у *Лирици* бити доста стихова, важно је и то да знате. Све у свему, пошто се од хонорара одбије уобичајена пореза, Ви ћете, за ове прве три књиге, имати да примите у сваком случају нешто преко милион динара. Издавачко предузеће ме је замолило да Вам то кажем.

Још бих Вас молио ово: да *Ембахаде* не дајете, у целини, никојем издавачком предузећу пре него што буде објављено у Матици; а Издавачко предузеће Вас моли да доставите својих фотографија, из разних доба, уколико их имате, јер ће нам бити потребне при издавању Сабраних дела. Те ћемо Вам фотографије, ако зажелите, по употреби неопштећене вратити.

Добио сам дивни *Ламенїи над Београдом*. Диван и страшан! Много Вам хвала на тој значајној, величанственој песми. Захвалио бих се и издавачу, али му не знам имена; па ако будете љубазни да ми дате његову адресу, писао бих му. Мислим да ће о тој поеми бити још много разговора код нас; тако и треба да буде. Сматрам за сасвим природно да се и Ви слажете да *Ламенїи* уђе у књигу *Лирике* Сабраних дела.

Ја сам Вам већ писао да бисмо у *Летњојису* радо штампали нешто од Вас. Да ли бисте нам послали што? Читао сам одломак из *Ембахада* (о Тасу) у *Савременику*.

Понављам (бојим се да сте Ви то схватили да сам рекао тек онако): ако Вам одавде треба нека књига, часопис, стари или нови, само јавите, радо ћу Вам одмах послати.

Још бих ово да Вам кажем. Ви сте се побојали да ћу бити заузет око издавања Исидоре Секулић, па нећу стићи да се довољно старам за Ваша Сабрана дела. Пошто се Таса њима заиста неће много бавити, ја сам обавестио Издавачко предузеће да се убудуће нећу моћи нимало бавити Исидором, пошто желим да се старам само за Ваша Сабрана дела. С тиме се слажу и они, јер желе да их одштапамо што је могуће брже. Хтео бих дакле да и Ви то знате: код нас неће бити застоја.

Ја за 25. август имам авионску карту за Дубровник, камо одлазим са женом на петнаесетак дана. Међутим, већ око 10. септембра бићу у Новом Саду. Волео бих да ми дотле одговорите на наше горње предлоге (уколико они већ нису и ваши), па да почнем дефинитивно са припремањем књига.

Ваш,

М. Лесковац

[МЦР II/2/288]

XIV

Лондон, 30. 8. 62.

Драги Господине Лесковац,

Примио сам Ваше писмо од 23. 8.

Не знам колико сте, преко Тишме, обавештени о мојим разговорима са Т. Младеновићем, који је био у Лондону, па зато да наставимо разговор, код Вашег последњег писма.

А слутио сам да сте на отсуству. Ја сам био на летовању, последњи пут, год. 1952, а моја жена год. 1941, па према томе искрено вам видимо. Мој одговор шаљем тако да Вам стигне при повратку на посао.

Што се тиче *Сабраних дела*, у главном, слажем се са Вашим списком и учинићу, што до мене стоји, да га остваримо.

Пристајем да књига бр. 1 буде Лирика, онако како је спремате. Ја сам Вам послао *Ithaki* и коментаре, са исправкама, па према томе, имате тај део, готов. У прилогу Вам шаљем, оне песме, из *Ithake*, које нисам унео у издање Просвете. Један део је из једног старог примерка *Ithake*, са ситним исправкама, а немојте обраћати пажњу на превлачења црвеном оловком и слично. Други део је преписан чисто, машином. Први део обухвата песме Народни вез, Шала, Досада, Моја Раваница, Нова Серената, Болесни песник, Карикатура, Очи, Љубав, Партенон, Нове сенке, Прва језа, Беле руже, Ватромет, Самоћа, Путник, Успаванка, Дитирамб, Наша Елегија. Преписани део обухвата:

Гардиста, Смирај, Слава, Ветри, Етеризам, На улици, Његош, Растанак, Љубавници, – на тај начин видећете које сам песме изоставио. Мислим да је овим текст песама из Ithake дефинитиван. Уз то Вам прилажем, преписане, оне песме које су штампане ПОСЛЕ Ithake, у колико сам могао да их набавим: Девојка, Благовести, Поворка, Живот.

Кад будете спремили свој текст мислим да додам два три нова коментара.

Ако уз то додате песме из часописа Дан, Б. Виле, итд. Маску и антологије, биће то као нова књига.

Друга књига: Приче, као што предлагете. Легенду немам.

Хиперборејце вам могу послати и пре 1. Нов. кад видим оглас издања и две прве у штампи.

За Летопис ћу Вам послати нешто ускоро.

Чујем од Тасе да вас вређа што не верујем да у Матици имам пријатеља. Не сумњам ја у то. Него имам ружна искуства са пријатељима, па верујем још само у себе.

Са срдачним поздравом

Милош Црњански

[МЦР II 1/98]

XV

Нови Сад, 13. септембра 62.

Драги и поштовани господине Црњански,

Пишем Вам у највећој хитњи, тј. кратко и не све што бих у вези са прве две књиге имао да Вам кажем; тек сам дошао из Дубровника, а ових дана сам претрпан седницама на Факултету, а имам и један докторски испит. Чим одахнем, јавићу Вам се.

У ствари, хоћу само да Вам потврдим: примио сам Вашу пошиљку песама из „Итаке”. Сада немам времена да упоређујем шта је изостављено; верујем да је све у реду. Чим почнем рад, тј. када књига већ буде уобличена, јавићу Вам и садржај (којим ће редом ићи шта), и све остало. Биће свакако и питања. (Треба имати на уму да ће Матичино издање бити ћирилицом, па не може мадонна; итд.)

Већ сад, међутим: Надам се да не мислите из *Лирике* (Матичине) изоставити „Ламент”? Мислим да је то немогуће. Она ће (та песма) доћи ваљда на крају књиге? Хоћете ли уз њу дати неки коментар? Ја бих волео да дате.

Морам завршити. Јавићу се ускоро.

Овде је дивна јесен, заправо продужетак лета. Какво море имамо! Дубровник блиста, као никада: чист, тврд, господствен и вечит. Само је скупо, свугде.

Ја имам малу викенд-кућицу у Фрушкој гори, између Карловаца и Чортановаца, на брду; са моје веранде види се Дунав, од Карловаца до Сланкамена, а преко реке, у шуми Рајићев манастир Ковиљ, и одмах иза шуме Лазе Костића родно место, велика селендра Ковиљ, стари и нови. Сваке суботе и недеље сам у мом винограду (заправо воћњаку): то је моја највећа радост. Шаљем Вам рђав аматерски снимак кућице, да Вас подсетим како ми овде сањаримо и самујемо.

Љутим се, каже Таса? Није ми било право да у свом првом интервју-у у „Политици”, па већ у првој реченици, ударите право на Матицу, баш ни на ког другог; а имали бисте кога пре ње да лупите – знате Ви то и сами врло добро. Но, ја се не љутим. Ја нећу да кажем да сам Вам пријатељ – толико још нисам заслужио – , али ћете у мени имати искреног и верног сарадника на издању својих Сабраних дела, па десило се било кад било шта. Нека нам је обојици за сада толико довољно.

Срдачно Вас поздравља

Ваш одани

М. Лесковац

[МЦР II/2/290]

XVI

Нови Сад, 2. децембра (недеља по подне) 1962.

Поштовани и драги господине Црњански,

Закаснио сам читав месец дана са припремом за штампу прве две књиге Ваших Сабраних дела, па Вас лепо молим да ми опростите што се тако десило, што се, заправо, тако морало десити, без моје кривице: у октобру и новембру имао сам два доктората и један магистарски испит (што је скоро колико и докторат), а то значи да сам морао прочитати три тезе, од којих две обимне, и спремити се за те испите таман колико и докторанди. То ми је, неочекивано, одузело много времена. Десило се још нешто што ми је одмогло: отац наше преписвачице, Анице Каћански (а можда га и знате, јер он мора бити из Вашег нараштаја: инж. Данчика Каћански, из Сентомаша), разболео

се и однесен је у болницу, па је она морала застати са откуцавањем: што је још горе, одсечена због очеве болести од мене, она је наставила са прекуцавањем, али по списку који сам јој раније дао, не водећи рачуна о томе шта ми треба за I и II књигу, она је прекуцавала (и прекуцала доста) материјал за доцније књиге (италијанске путописе, о Шекспировим сонетима, доста чланака из новина, нарочито из „Времена”, итд.). Тако да када сам коначно до ње дошао, морао сам да зауставим овакво без реда и преко реда преписивање, и да пожурим оно што ми је одмах потребно. Но сада је коначно све готово, и ја пред собом имам обе прве књиге, преписане и уређене. Потребно је само да се још о неким ситницама договоримо, па ћу тада одмах предати рукопис Издавачком, а они ће тада, према договору и Вашој жељи, донети оглас у „Политици”.

То су били разлози, једини, овом дужем застоју. Жао ми је што се тако догодило, а нарочито Вас молим да ми опростите што Вас о свему томе нисам за времена обавестио. Био је овде недавно Таса, те сам од њега чуо да се љутите на мене што се ова ствар развукла. Али Вас много молим да се и одљутите. Ја сам се примио овога посла, и хоћу да га урадим лепо и ваљано, а Ви ћете видети, већ по примедбама које ћу Вам саопштити овде, да то није сасвим једноставна ствар: за *Лирику* ми је требало доста времена док сам све уредио, најбоље што сам умео.

А и ово да додам. Боље што смо закаснили са прве три књиге, јер када Сабрана дела једном крену, претплатници се јаве и обавеза Издавачког предузећа постане пуноважна (с обзиром на време и број књига), тада закашњења *дигији не сме*. Међутим, стицајем околности ми сада имамо овде преписано доста материјала и за наредне књиге, тако да застоја убудуће и неће бити. А предвиђам да неће бити ни тешкоћа којих је било око *Лирике*.

Ево Вам дакле мојих примедба, питања и саопштења поводом те прве књиге. Молим Вас да ми брзо одговорите и тако помогнете да овај рукопис буде потпуно готов за штампу.

1) Прилажем Вам овде препис пет песама: *У њочетку беше сјај, Ново њоколење, Плес, Николи I, Куџа*. Ви треба да одлучите да ли да их унесемо у књигу, и коју од њих. Ја бих волео да прве три свакако уђу; ако се с тим сложите, молим Вас да их прегледате, измените ако шта имате, и одмах ми их вратите. Ако међутим хоћете да уђе и песма *Николи I*, ја пристајем да буде онако како Ви решите. *Судба* ће ући; она је ванредна, ту нема запета да се мења: чисто, концизно.

2) После *Ишаке и Коменшара* (онако како сте исправљено послали) доћи ће остале песме, редом, почев од *Судбе* па до *Ламенша*. Очевидно, тај део књиге треба да има посебан одељак, тј. назив. Како да га назовемо? *Остале њесме?* *Друге њесме?* Осећам да тако некако треба, али Вас молим да Ви одлучите. Јер *њосле* тих песама доћи ће *Маска*, па остале.

3) У исправљеном тексту „Итака и Коментари” Ви сте пасу-се одвајали *звездицом*. Молим Вас да ми кажете: да ли желите да то одиста буде звезда, или сте оним знаком хтели једино да нагласите како је потребно да између тих одељака буде *њразнина*. Не бих волео да буде онако како нисте мислили и желели.

4) Неке песме које сте унели у „Итаку” датиране су; и оне остале недатиране, међутим, коментаром су стављене у одређен временски оквир. Шта ћемо са осталима? Ја бих волео када бисте датирали *све*. Видите: *Судбу* морамо датирати, то је очевидно. Зашто не бисте ставили датум испод сваке? Мислим да бисте Ви то лако могли. Ево које су песме ушле (и којим редом) у одељак *Остале њесме*: *Судба*, *У почетку* беше сјај, *Наша елегија*, *Дитирамб*, *Гардиста* и три питања, *Путник*, *Успаванка*, *Слава*, *Самоћа*, *Ватромет*, *Беле руже*, *Прва језа*, *Растанак код Калемегдана*, *Нове сенке*, *Партенон*, *Његош у Венецији*, *Љубав*, *Очи*, *Ветри*, *Етеризам*, *Карикатура*, *Болесни песник*, *Нова серената*, *Моја Раваница*, *Шала*, *Досада*, *На улици*, *Смирај*, *Народни вез*, *Љубавници*, *Девојка*, *Благовести*, *Поворка*, *Живот*, *Ламент над Београдом*. Има их 35, али би њима требало додати бар још *Ново њо-колење* и *Плес* (о којима Вам пишем под тачком 1, горе). Ако Вам се овај ред песама не допада, реците који би био бољи; ако се сложите са мном да све песме датирамо, назначите ми коју годину да ставим испод сваке од њих.

5) Мислим да у *Лирици* (Матичина издања) треба изоставити *Пишчеве најомене* штампане на 291. стр. Просветина издања *Ишаке и Коменшара*. Него, Ви сте обећали да ће те за Матичино издање написати нешто додатака оним коментарима, па ја то очекујем од Вас; они би заменили ову белешку у Просветином издању.

6) У песми *Дитирамб II* строфа 1. стих гласи Теби, о Роде..., а мислим да треба да стоји: Тебе. Зар не?

7) У песми *Етеризам*, у тексту који сте ми послали, последњи стих сте исправили на *годирнуо*, а мислим да је боље оно старо, како је раније штампано: *годирно* (због слика са *мирно*). Погледајте, па ми реците шта да урадим.

8) Сада, о *Ламенїу*. Прво издање је штампано латиницом; Матичино ће бити ћирилицом. Желим да и ова велика песма, као и Сабрана дела, буду штампана колико год је могуће беспрекорније. (То до сад није био случај, бар не увек, са Вашим књигама.) Ево питања која желим да рашчистимо (римски број означава строфу, арапски – стих у односној строфи):

I, 2: у оригиналу стоји: Paris; ми ћемо транскрибовати: *Париз*.

I, 10: *nada* треба да остане латиницом, – зар не?

VII, 9: *nào, nâo, nâo* – такође треба да остане латиницом?

IX, 1: *Finistère* – мора остати латиница?

IX, 6: *cormoran* – преписаћемо: *корморан*.

XI, 8: *yang, yin* – преписаћемо: *јанї, јин*.

Све остало је јасно; али Вас молим да ми на ова питања свакако одговорите.

9) Да ли се сећате своје приче (у поднаслову сте је назвали *іроїе-ском*) *Леїенде*? Да ли да је унесемо у II књигу? Ја причу имам преписану; мислим да би морала ући.

10) У Просветином издању *Иїаке и Коменїара* има неколико омашака и штампарских грешака; предлажем Вам да их исправимо, овако:

стр. 62, стоји: *Follies Bergères*, а треба: *Folies Bergères*.

стр. 125. пише: *Post coitum omnium animal triste*, а треба *Post coitum omne animal triste*.

стр. 148. стоји: *лейїа*, а грчко слово *л* зове се *ламџа*, па сам ја тако и исправио.

на једном месту отштампано је: *götlich* м. *göttlich*.

Молим Вас да одобрите да ово исправим како треба.

11) Имају и две омашке у *Дневнику о Чарнојевићу*. Ви сте наредили да се придржавамо Минервина издања (видим да сте нешто мењали у њему), и ми смо држали потпуно Ваше жеље. Само, Минерва је прештампала, на стр. 263. и 265. и енглески текст *ћирилицом*, што очевидно не иде; прво издање, из год. 1921. боље је, јер је на стр. 72. и 75, енглески текст је штампан ипак латиницом, како се мора. Међутим, ни овде, на стр. 75, енглески текст не ваља (оно *et* ваљда треба да буде *id*). Зато Вас молим да ми кажете како да та два места штампамо, да буде сасвим добро.

12) Текст *Маске* (штампан у *Мисли*) има 37 куцаних страна, а она ранија редакција **46** [!] Наша дактило (Аница, која је млада девојка али, јадница, има преко 120 кг) прекуцала ми је оба текста. Сматрате

да није потребно да Вам шаљем на читање овај коначни текст из *Мисли*? Ако хоћете, послаћу Вам га, да бисте ми га брзо вратили.

Мислим да је то све. Ја Вас молим да ми брзо одговорите на сва ова ситна, и можете рећи, педантска питања. Али, ја се ту с Вама не бих сложио. Јер до њих ја сам дошао радећи са жељом да издање Сабраних дела буде најбоље могуће, у овим садашњим условима, када сте Ви тако далеко, а штампарија тражи да јој се, одмах и одједном, да потпун рукопис, који се после неће мењати. Па ми се стога немојте ругати и рећи да сам педант.

Још ово.

Ви сте обећали да ћете, уз I књигу Сабраних дела, *Лирику*, дати допуну оним у Просвети штампаним коментарима. Молим Вас свакако да ми то пошаљете. Више бих волео да Ви напишете такав коментар, додаток, како ли то да назовем, него ја да морам дописати, сасвим на крају, белешку о томе како је књига састављена. То уосталом, морамо утврдити.

Исто тако, треба да Издавачком пошаљете и трећу књигу. Издавачко предузеће жели да да одмах оглас у „Политици“, и да све три књиге преда у штампу.

Очекујући од Вас ускоро вести, поздравља Вас срдечно и са поштовањем,

Ваш

М. Лесковац

П. п. – Летос сам Вам се јавио из Цавтата; летос сам Вам послао, али не препоручено, и једно писмо са неколико фотографија. Не знам да ли сте то писмо примили?

Р. S. Случајно сам дошао до једној примерка књије Љубав у Тоскани. Како ја имам свој примерак, моју Вам овај послићи, ако Вам пребда (да не бисмо морали прекуцаваћи и оно што се прекуцаваћи не мора.) Зашто ми јавише и ово.

Р. P. S. S. Накнадно, још сам се нечеј (важној) сећио. (Никада до-сћа и ишћања и објашњења). Не моју замислићи II књију (где ће бићи Чарнојевећ, Приче о мушком, Кај шћанске крви, Сузни крокодил ишћ) осћавимо без изврсне прозе „Рај“. Надам се да се и Ви са шћим слажеће? Ја је имам прејисану, а не сећам се да ли смо о шћоме разћоварали и шћо ушћврдили ћа Вас СВАКАКО молим да ми одћовориће и на ово ишћћање.

[МЦР II/2/295]

Нови Сад, 20. децембра 62.

Драги господине Црњански,

Ваше писмо д 13 децембра примио сам тек 17-ог, у тренутку када сам кретао за Београд, тако да сам га прочитао тек у колима; одговарам одмах по повратку с пута, а стога вероватно и непотпуно.

Достављам Вам у овом писмо [!] препис *Лејенге*, коју тражите, молим да ми је одмах по прочитању вратите, јер ће овај примерак у штампарију.

Жао ми је што нећете дописати нових коментара, како сте били обећали; међутим, може и овако. Чак, заиста је боље да буде овако ако би оно ново одводило у полемике и компликације. Ми те успомене, сећања и коментаре можемо донети у засебној књизи, онде где буду чланци и сличан материјал (као оне Ваше литерарне успомене штампане у *Лейхойису*, итд.). Ја ћу дакле дати тачно тај ред који сте сада назначили, па нека он и остане. Само, онда ће се књига звати *Лирика*, а не више *ИТАКА И КОМЕНТАРИ*, зар не? Ја сам Вас тако схватио. Напред, издвојена, доћи ће *Судба*, на закључку, опет сасвим издвојен, доћи ће *Ламенџ*, – је ли тако? А остало ћемо, стихове и прозу, редом који сте дали, ставити између те две песме.

Још нисам стигао да идем од песме до песме и од прозе до прозе, да видим да ли се све тачно слаже према Просветином издању у Вашем последњем предлогу, али се надам да ће све бити у реду. Сада журим да Вам пре свега доставим *Лејенгу*, и кажем оно што одмах могу рећи.

Више бих волео да сте Ви решили шта ћемо са песмама *Николи I* и *Куџа* него што сте то оставили мени; ја ћу – то да знате – њих унети, ако остаје да ја решим. Само, да ли да у *Куџи* изоставимо посвету Бартуловићу? Мислим да је треба изоставити; изоставили смо и посвету Андрићу.

У њочейику беше сјај изостаће, као и *Шала* и *Моја Раваница*, као што желите.

Не могу лако да нађем епизоду са две сестре из Крка, о којој ми пишете; стога Вас молим да ми назначите на којој је то страни ??? имам прво издање *Дневника о Чарнојевићу*, па да унесем.

Пишете ми да ћете ми послати један примерак *Иџаке* са ситним исправкама. Међутим, већ сте ми један послали; хоћете ли послати још исправака?

Можемо ли *Рај* штампати онако како је недавно у Београду прештампана (јер овде немамо *Пројрес*)? *Рај* СВАКАКО треба да уђе у књигу приповедака.

Шаљем Вам овде и један примерак књиге *Љубав у Тоскани* (као што сам обећао) и другу књигу Сабраних дела (Народне просвете), коју такође имам у дуплику; може Вам затребати.

Тражите да се шаље ревизија. Када сам то рекао издавачу, вриснули су, а са разлогом. Молим Вас да одустанете од тога захтева. Ако бисмо Вам одавде слали коректуре, да их Ви онде читате, па да се тако сачекујемо, то би ствар тако развукло, компликовало и довело до апсурдних ситуација, да ни ја не смем на тако нешто да помислим. Имајте поверења у мене: биће све онако како се нас двојица договоримо, али је заиста скоро немогуће тражити од издавача и штампарија да Вам се шаљу ревизије (у коју бисте Ви, што је чак и разумљиво, и у последњем моменту убацивали нешто ново, мењали итд., а што би посао отежао и развукао). Ми имао *добре* коректоре – зар не видите то у *Лейојису*? То нису Тасини игноранти –, а један од тих коректора, или Васа Вучковић или Ђорђе Рушкунц, читаће Ваше књиге. Понављам: Имајте поверења у нас, и одустаните од тога захтева.

Знам – заправо, слутим – да сам понешто морао и заборавити да Вам кажем; нека за сада остане на овом, а ако буде било још што, писаћу Вам.

Ево шта сам заборавио: Вратите ми оних пет песама које сам Вам послао у последњем писму; заправо, вратите ми оне које у *Лирику* треба да уђу.

Ово се све одуговлачи; али сада треба пожурити, да већ почнемо. Треба онда што пре да нам пошаљете и рукопис III књиге (*Хијердо-рејце*, као што смо се договорили).

Не бојте се: код нас неће бити онаквих опаких и глупих грешака и пропуста као у Минерви па и у СКЗ; ја сам приметио да су они изоставили назив главе у *Сеобама*: такве ствари се нама неће догодити. Нити ћемо енглески текст штампати ћирилицом.

Пишем с брда с дола, јер у хитњи; ако буде било још нечега, добићете убрзо ново писмо.

Са много срдачних поздрава и са ваздашњим поштовањем и ода-ношћу

Ваш

М. Лесковац

П. п. – Ви сте ми обећали за *Лейолис* већ одавно неки прилог, – ма шта, мени је свеједно. Зашто не шаљете? Ја Вас молим да нам пошаљете оно што сами нађете за најпогодније.

[МЦР II/2/298]

XVIII

Лондон, 20. 3. 1963.

Драги Господине Лесковац,

У прилогу Вам достављам писмо за Управу матице и молим Вас да га Управи предате, а мене о том известите. Унапред Вам хвала.

Ви сте свакако чули да је СКЗ одбила да исплати хонорар за СЕ-ОБЕ и да је хонорар депоновала у ЈАА која ме је известила да не може извршити исплату у иностранство.

Мислим да Вам је јасно о чему се ради.

Последице ћете видети.

У таквој ситуацији, решио сам да Вас замолим као уредника да се потрудите да ми Управа врати уговор који није испуњен и неће се испунити. Надам се да то неће бити тешко матици за мој 70 годишњи рођендан.

Свакако сте чули да ми је у Н. Саду умро брат, Јован Црњански, пензионер. До последњег часа чујем надао се да ће ме још видети, а кад су га питали шта би радио кад би добио милијон на лутрији, говорио је да би ишао мене да види.

На жалост путују други.

Надам се дакле да ћете учинити све да бар са Матицом не дође до следства до којих ће са другима доћи, јер је и мом стрпљењу једном дошао крај.

Са срдачним поздравом,

Милош Црњански

[МЦР II 1/106]

XIX

Нови Сад, 25. марта 63.

Поштовани и драги господине Црњански,

Примио сам Ваше писмо од 20. о. м. Ја му се, таквом, заиста ни-сам надао, иако сте Ви већ поодавно наредили да се обустави сваки

замишљени и овде већ увелико кренути рад на издавању Ваших Целокупних дела. Мени је, стога, одиста жао што се све ово овако неочекивано упутило правцем немилим и нежељеним; утолико пре што сам ја доста времена и труда уложио да припремим прве две књиге Ваших дела (за штампу потпуно спреман рукопис тих књига чекао је само Ваше одобрење па да слагање у штампарији почне). Али, ја нити могу нити хоћу да чиним ишта што се противи Вашим жељама. Директору Издавачког предузећа Матице српске, Сави Јосићу, предао сам Ваше писмо којим тражите да Вам се уговор врати, и уговор ће Вам без икакве сумње бити и враћен, онако како желите, преко наше Амбасаде. А ја ћу, да будем искрен, увек жалити што се овај наш лепо покушај завршио овако.

Познавао сам Вашег брата: ми смо наблизу становали, често се успут сретали, а увек, и скоро искључиво, говорили само о Вама. Он је одиста желео да Вас види, вајкао се што Вас нема, а ја сам га – сада видим: погрешно – тешио да ће Вас ипак видети. Био је добар, сталожен и ваљан човек, и овде су га сви волели и поштовали. Нисам ни знао да је боловао: његова смрт је све, колико видим, изненадила. Мени ће недостајати: гледајући њега, ја као да сам имао овде и нешто од Вас.

Је ли сада ово крај нашем дописивању? Верујте да ме то испуњава жалосћу и тугом.

Ваш, искрено,

М. Лесковац

[МЦР II/2/309]

XX

Лондон, 9. 4. 63.

Драги Господине Лесковац,
Примио сам Ваше писмо од 25. 3.

На Ваше питање дали ће се сада наша преписка прекинути мислим да треба да кажем ово. Немам ништа против да се наша приватна преписка прекине, али не верујем да ћете је Ви моћи наставити. Интересантно је да се мој врли пријатељ Танасије, већ ућутао, па ми је, што је весело, чак и Књ. Нов. обуставио, и ако се у том листу налази моја обилна сарадња, за коју досад није ништа никад плаћено. Биће ми мило ако Ви лично будете и даље писали у колико будете могли. Читао сам, на пример, са задовољством Ваш одговор др. Костици, чији

се отац, из немачког заробљеништва, у ком су толики животом платили вратио, јер је изјавио да је „буњевачке” националности. Честитам Матици на бившем секретару. А што се тиче његовог синчића, он је годинама о мени смештао ружне ствари, знајући да на њих не могу одговорити. Ја мислим зато што је, код мене, ако нисте знали, пао у осмом разреду из наше литературе. Толико засада о тој бубашваби.

Међутим, што се тиче Вашег Ламентa над Сабраним Делима, треба да додам ово. Ви знате да је СКЗ одбила исплату хонорара за „Сеобе”, противно уговору, а депоновала хонорар у ЈАА и упутила ме да га тамо тражим. ЈАА ми је међутим одговорила да ни она не може да ми тај новац у иностранству исплати. И ако је СКЗ добро знала с ким уговор потписује и где се аутор налази.

Али има и нешто више.

У свом писму од 12. 3. ЈАА (Стаматовић) каже да уговор о трансферу хонорара у иностранство ни један издавач не сме ни да уговори. А ви знате да је Матица у свом уговору потписала и то.

Шта да онда мислим после свега тога.

Мислим да се издањем Сеоба и свима љубазностима којима сам био обузет хтело нешто што нема везе са литературом.

Па ваљда се онда нећете чудити што сам похитао да обуставим Сабрана Дела? Бојим се да све ово није још крај наше преписке, а да ће свему што долази бити крив неко ко мисли да бруталношћу према мени може постићи онако како раде они који добијају једну класу више у каријери на туђој несрећи.

Са срдачним поздравом,

Милош Црњански

[МЦР II 1/109]

Сачувана преписка између Милоша Црњанског и Младена Лесковца делимично је објављена. Писма Милоша Црњанског Младену Лесковцу под насловом „Из преписке Милоша Црњанског са Младеном Лесковцем”, објавила је Нада Мирков у лесковачком *Нашем сиварању*, 1–4, 2002. године, стр. 12–20.

Делове три писма Младена Лесковца Милошу Црњанском и готово читаво писмо Милоша Црњанског Младену Лесковцу, објавио је Радо-

ван Поповић у већ поменутој књизи о Младену Лесковцу; стр. 193–199. (Видети напомену број 38.)

Милош Црњански је у Лондону користио латиничну писаћу машину, а Лесковац, пак, има ћириличну. (Уколико је нешто дописано руком – то сам обележио курзивом.)

Личности које се помињу у овој преписци припадају општој књижевној култури и није их потребно посебно представљати. Мање је познат Миодраг Стаматовић, који је у том тренутку био директор Југословенске ауторске агенције. Танасије Младеновић се у овој преписци повремено помиње као *Таса*, но, то је јасно из контекста. Мање позната личност је и Сава Јосић (1920–1978), директор Издавачког предузећа Матице српске од 1953. до 1978. године.

Писмом Саве Јосића Црњанском завршавамо ову невеселу епизоду из живота Милоша Црњанског и Младена Лесковца.

*

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ*НОВИ САД

Бр. 0305-275

10. IV 1963.

Поштовани господине Црњански,

потврђујем Вам пријем писма које сте нам упутили по професору Лесковцу и којим нам отказујете уговор о издавању Ваших Сабраних дела. Веома жалимо што је дошло до раскида уговора и једина нам је утеха што до раскида није дошло нашом кривицом и по нашој жељи.

У прилогу Вам шаљемо примерак уговора на којем је убележено да је поништен по Вашем захтеву. Молимо Вас да сличну клаузулу ставите и на примерак уговора који се налази код Вас и који ћете нам послати редовном поштом. Сматрамо да нема потребе да размену уговора обавимо путем амбасаде ФНРЈ у Лондону, јер начин на који обављамо размену не може изазвати сумње у нашу добронамерност и поштовање Вашег захтева.

О ДОСЛЕДНОСТИ И ЈОШ ПОНЕЧЕМ цртица

Ако говоримо о Црњанском *данас*,⁴¹ и то *данас* ставимо на кантар, онда на другом тасу мора бити Андрићево *данас*. Другог *данас* нема. Мера и за једног и за другог. (А тај кантар не мери ни завист, ни љубо-мору...) Био је Црњански свестан те мере. И када га оптужују, да је увек тражио да добије више него други, *џрејиска* га брани. О хонорарима после Другог светског рата, на пример, није преговарао. Имао је меру. Само је тражио да му дају онолико колико дају и Андрићу.

Кренућемо редом: од 2017. године ка 2018. – од прославе 125 годишњице рођења. Андрић је годину дана старији од Црњанског и годину дана раније је прослављен његов рођендан.

Српска академија наука и уметности позвала је импозантан број научних радника и годишњицу достојно обележила.⁴² А поред тог обележавања, које има радни карактер, Српска академија наука и уметности је и пригодно обележила Андрићев јубилеј. Наиме, уприличен је посе-

⁴¹ Тражим *данас* Милоша Црњанског најпре преко сачуване преписке са Андрићем. Али, идем неким околним путем, који и мене збуњује... Преко Стевана Ђурчића... Ко данас зна за име Стевана Ђурчића? А управо ми је он узор док скицирам ову цртицу о односу највећих српских писаца. Дакле, био је Стеван Ђурчић новинар, правник и политичар. Родио се у Каћу, код Новог Сада, 1850. године, а умро у Београду 1932. године. А текст, који ми служи као узор (као мера како би требало писати), објавио је у *Народном дневнику*, 18. фебруара 1892. године. Успео је оно што је ретко коме пошло за руком у српској култури: да укаже на *нејравду* која је учињена Лази Костићу, а да не напише ништа што би довело у питање оне којима је *јравда* учињена. Необично за наше прилике.

⁴² Научни скуп „Дело Иве Андрића” одржан је 13. и 14. децембра 2017. године у Свечаној сали САНУ. О Андрићу је у ова два дана (ако је списак на позивници тачан) говорило четрдесетак научних радника. (Сва та саопштења биће објављена у посебном *Зборнику*.)

бан књижевни програм на којем су академици говорили о Андрићу.⁴³ Дакле, и за науку и за народ! И за историју и за садашњост. Мера како би јубилеј значајних људи требало обележити! (Све је урађено *мушки*, да и ја мало проговорим из перспективе родних студија.)

Када је дошао ред на Црњанског – сада смо већ у 2018. години – авај, онда се мера морала заборавити, јер Црњански, опет авај, није био академик. И сада, у огранку Српске академије наука и уметности, овде у Новом Саду, у исто време и пригодно и радно, готово у илегалу, тек да одужимо ред, нас неколико обележава јубилеј Црњанског. (Судбина свакоме од нас додели улогу, рекао би Црњански.) У ваздуху је остало питање упућено Српској академији наука и уметности: да ли Српска академија наука и уметности тражи и велича оно што су националне вредности или се „бави” само својим члановима? Прецизније: да ли се једном начињене грешке могу исправити новим грешкама?⁴⁴

Наравно, можемо занемарити ово рођенданско славље (слављеници ионако нису ту) и вратити се у свакодневно *данас* Милоша Црњанског и Иве Андрића. Да ли да до тог *данас* дођемо тражећи оно што је наука или оно што је присуство у култури једног народа? (Банално речено – ко је познатији?) Да ли да упоредимо Задужбине и једног и другог? Или Спомен собе? Андрићев венац сам скоро и заборавио. Или да упоредимо стање капеле породице Црњанских у Иланчи са читавим Андрићградом у Вишеграду?

Или да упоредимо (постојеће) *Свеске* Андрићеве задужбине са непостојећим свескама Црњанског... И тако све до *Библиографије* и једног и другог... (Ако се не варам Црњански је Андрићу *йодђао* једино када су критичка издања у питању...)

Једном речју, ако се погледа све оно што један народ (у овом случају српски народ) чини за своје највеће писце, онда је приметно да је Црњански и после смрти остао сироче, или како би тај исти народ рекао

⁴³ У петак 13. октобра 2017. године са почетком у 19 сати у Свечаној сали САНУ одржана је Свечана академија поводом 125 година од рођења Иве Андрића. После поздравне речи председника САНУ о Андрићу су говорили академици: Матија Бећковић, Милосав Тешић, Душан Ковачевић, Миро Вуксановић и Горан Петровић. Програм је био обogaћен и избором Андрићевих текстова о академицима, које су читали драмски уметници...

⁴⁴ Плашим се да би било узалудно трагање за другим установама културе, које су се сетиле ових јубилеја...

– пасторче!⁴⁵ (Случајно сам, на промоцији *Идеја* Црњанског, прво изговорио реченицу, па је тек онда ставио на папир. Отприлике: Црњански је више бринуо о свом народу неголи што је то чинио Андрић; а Андрић је много више бринуо о себи, неголи што је о себи бринуо Црњански! Како је дошло до тога да све изгледа обрнуто – мало је дужа прича.)⁴⁶

Да не буде забуне. Све што је Андрић добио и припада му. (Данас Црњанског је тужно.) Узгред, и Андрић је поделио судбину књижевности народа коме припада. Није ни Андрић, на пример, добио књигу *Лексикон Андрић* – оно што су Хрвати урадили о Марину Држићу... (Да мало и ја завирим преко туђег плота.)

Али, вратимо се у, никад даљи, Загреб; вратимо се у младост Иве Андрића и Милоша Црњанског; вратимо се у те чисте тренутке уласка у литературу – када та чистота блиста. Када блиста младост. И потражимо оно што нико не види.⁴⁷ (Узимам у руке, коначно, оно што је остало сачувано од преписке Милоша Црњанског и Иве Андрића.)

*
* * *

Сачувано је мање од четрдесет „писама” које су разменили Андрић и Црњански. Сачувано је једно писмо с краја 1918. године; шест писама

⁴⁵ Да ли је неко некад позвао државу на одговорност што је 1993. на 1994. годину, нестао новац Задужбине Милоша Црњанског? (Истина, било је то херојско време када је држава успела да нас стави пред дилему: да ли да будемо преступници – забрањено је куповати девизе – или будале. Уистину леп избор.)

⁴⁶ А не бих баш лако прешао ни преко онога што је о Андрићу писао Бранко Лазаревић – доживљавајући Андрића као загонетку. Лазаревић се у својим *дневницима* питао да ли се Андрић „креће онако како то захтева његова удобност, мир и правац најмањег отпора?” Видети: Бранко Лазаревић, *Дневник једнога никога* I и II, (приредио Душан Пувачић), Београд 2007. године. Цитат је из друге књиге, на страни 476.

⁴⁷ Узгред, можда је ова дигресија непримерена; можда јој овде није место – али наметнула се... Размишљам о познаници, која ми прича о тешком психичком стању рођене сестре. Каже, како сестра види оно што нико други не види, и онда уместо да ћути о томе, прича о томе, и када јој се смеју у лице – даје отказ! Јер, све се дешава на радном месту.

А шта ја радим на свом радном месту? Тражим оно што нико није видео! Док поменута сестра види оно што нико не види – ја то што нико није видео – тражим. (Нисам баш сигуран чије је психичко стање теже.)

Шта је још погубније по мене? Ако још неко „види” оно што је поменута сестра видела – биће то њена победа. А ако је још неко видео оно што ја тражим – све што сам урадио, пада у воду.

А тражим то у преписци – која није сачувана у целости. И отуда се даље од цртице нећу одмаћи.

из 1919. године; а из 1920. године имамо сачувана три писма – од тога је једно Андрићево. (То је једино сачувано Андрићево писмо; писано је у Риму, а Андрић истиче три песме Црњанског: „Ветри”, „Поздрав” и „Срп на небу”. Очито је да је имао у рукама *Лирику Ишаке*.) Из 1922. године имамо три писма; из 1925. исто три писма; из 1926. године једно писмо; из 1927. године једно; из 1928. године поново три писма; из 1929. три писма; из 1930. три; из 1931. три писма; из 1932. три писма; из 1939. једно писмо и после Другог светског рата из 1968, из године смрти Андрићеве жене, Милице Бабић, сачуван је телеграм упућен и у Херцег Нови и у Београд. (А телеграм потписују Вида и Милош Црњански.)⁴⁸

Са изузетком првог писма с краја 1918. године, сва писма су мање-више јасна и не захтевају допунска објашњења. Није ни прво писмо толико нејасно – али Црњански би толико да каже, да му се догоди да понешто остави недовршено... Као да гута смисао.

Реч је о првој реченици: „Тео сам донети рукопис моје драме да је први упознате али г. Бенеша узалуд сам тражио”. (А смисао је овај: Хтео сам, Андрићу, да Ви први прочитате моју драму *Маска*, али рукопис *Маске* ми је код Јулија Бенеша, а њега нисам могао да пронађем и да од њега узмем *Маску* и да Вам је донесем.)

И у следећој реченици тог првог писма имамо „гутање смисла”, али, то смо оставили за крај. (Заправо, то прво сачувано писмо, и неписмено и грцаво и тужно – најважније је у њиховој преписци.)

Црњански Андрићу пише као пријатељу, али и као уреднику о ономе што тренутно пише, као и о ономе што је завршио; али пише и о својим литерарним плановима – а тих планова је уистину много. Често се и једна иста књига помиње више пута – под различитим насловом. Кад напише да спрема роман *Животи комендијаша Чарнојевића*, онда је јасно да је то будући роман *Дневник о Чарнојевићу*. А вероватно је иста књига и *Дневник изумирања*, која му је, по његовим речима, „главна ствар”, при крају 1919. године.

Књига новела *Приче о мушком*, такође, у овим писмима, појављује се под насловом: *Лушке у њрози*.

Рекао сам већ да извештава Андрића о ономе што је завршио, али помиње и дела која се никад нису појавила (драма *Catilina*, као и драма *Исуси и Мајалине*).

⁴⁸ У рукама сам имао „Писма Милоша Црњанског Иви Андрићу”, које је за штампу приредила Биљана Ђорђевић и објавила у *Свескама Загуждине Иве Андрића*, 2000. године, стр. 39–99. Приређивана су та писма и раније; не сва и не тако. Но, не може све стати у један текст.

Последњи литерарни план забележен у овој преписци је с пролећа 1929. године: „Ја ћу најесен у рат против Браће Поповића. Најпосле и то.”

То иде у пословни део њихове преписке. А исто тако у пословни део иде и жеља Милоша Црњанског да Андрић напише предговор за књигу новела, касније названу *Приче о мушком*. (Узгред, Црњански је о Андрићу писао – Андрић о Црњанском није.)⁴⁹

Као једног од уредника *Књижевної Јуїа* (тек од четврте књиге *Књижевної Јуїа* и Црњански је уредник), Црњански моли Андрића да изврши извесне исправке у текстовима које је већ послао. Тако га моли да у новели „Легенда” промени то да фратар бесно виче – у то да шапуће бесно. И тражи, исто тако, да се у текст о „Новим Мађарима” убаци податак да је Ендре Ади, те 1919. године, умро. (Заслужује Ади и цео текст, али Црњански каже да тада нема времена.)⁵⁰

После литературе најчешће теме у преписци су фудбал и жене. (Наравно да ту има и пикантних детаља.) Чак у три наврата Црњански пише о фудбалу. Када га Андрић зове у Сплит – то Црњанског сећа на време када је био здрав и млад, на доба када је био један „од најбољих играча footballa”. Годину дана касније, 1920, пише Црњански да му је ужасно досадно. А једино што га држи је фудбал. Каже да га опет игра „и то изврсно”. („Зрак, весели младићи, зелена трава, игра и побе-

⁴⁹ О „мрљи” у њиховом односу најпрецизније је писао Недељко Јешић у књизи *Млади Црњански*, Београд 2004. године. Наиме, Иво Андрић је обећао да ће написати предговор за књигу Милоша Црњанског *Приче о мушком*. Обећање није испунио. Црњански је, пак, три пута писао о Андрићевој књизи *Ex Ponto*. Први пут у *Књижевном јују*, књ. III, св. 8, стр. 361–367; потом пише нови текст о истој књизи и објављује га у новосадском *Јединству* од 28. јуна 1919. године на стр. 55. Нешто скраћену верзију текста из загребачког *Књижевної Јуїа* објавиће у новосадско-београдском *Дану* у двоброју 11–12, стр. 203–206, од 20. марта 1920. године. Иначе, текст објављен у *Књижевном Јују* – без обзира на датум када је објављен – јесте први књижевно-критички текст, који је Црњански написао!

⁵⁰ „Легенда” није штампана у *Књижевном Јују*, а текст „Нови Мађари” појавио се под насловом „Нови Маџари” (св. 4, књ. III, стр. 160–168, од 15. фебруара 1919. године). Није било белешке да је Ендре Ади умро. („Данас је он уморан и болан човек”; још увек је жив у тексту Црњанског.) Писмо Милоша Црњанског у којем тражи да се унесе тај податак је од 5. фебруара 1919. године – а тада већ почињу проблеми са поштом нове државе. (Једноставно, писмо Андрићу стиже са закашњењем. Колико је пошта спора, сведочи нам и сам Црњански када каже да му је стигло Андрићево писмо од 31. јануара 1919. године; међутим, он то бележи у писму од 15. фебруара, а не од 5. фебруара 1919. године.) Али, Црњански је ипак нашао времена за Адија. У *Књижевном Јују* св. 7, књ. III, стр. 331–333, од 1. априла 1919. године, Црњански објављује некролог о Ендре Адију. (Нема мрље на уредничком раду Иве Андрића када је однос са Црњанским у питању.)

де ослободили су ме загуша из Москве”) И поново, две године касније Црњански каже да игра фудбал: „Моја чета води у првенственим утакмицама за београдску жупу”.

Весела су и помињања жена. „Девојке питају за Вас” – пише Црњански Андрићу 1920. године. Али, касније помиње и конкретна имена: „Сваки пут кад видим гђицу Левић помислим: ’Бог нека би му дао да се овде огријао’”. Даље: „Гђица Лазаревић провела је лето у Новом. Бурно, али у границама поморског права”. За госпођу Божидара Ковачевића, пак каже: „вредила би мало Вашег здравља”.

Кад је ситуација деликатна, онда се имена не помињу: „Мој Андрићу, ја ове зиме удадох две, за које знам да неће ући у брак ’пречисте’”. И помало резигнирано Црњански се пита: „Зар су то једини успеси, које ћемо имати у животу?”

Мада су интересантни и савети Милоша Црњанског упућени Андрићу: „Што се тиче жена, не заљубљујте се, охол сте човек, а те лако варају. Примате за готово и што није знато. Него купујте жене. То је најбоље за здравље, као добар ручак и каква безбрижност! Не жените се пак никако – то Вам је као да имате мало дете. Брига.”

Један једини пут је Црњански о Андрићу у преписци писао неповољно. После Андрићеве афере са женом Густава Крклеца, у писмима Марку Ристићу, Црњански се згражава над овом Андрићевом афером.⁵¹

И отуда кад у писмима Андрићу уз остале пријатеље помиње и Крклеца – то уистину делује као провокација. Међутим, и не мора тако да буде. Андрићева писма – са изузетком оног једног – нису сачувана. Из писама Црњанског се види да је било још Андрићевих писама. Можда је у једном од писама Андрић конкретно питао Црњанског – како је Крклец. А Црњански му онда уредно пише о ономе што о Крклецу зна – а то је да иде у Варшаву и да се прича да ће се тамо помирити са женом. (Узгред, Црњански је редовно – понекад и цинично, понекад неутрално, најчешће иронично – извештавао Андрића о томе шта раде заједнички пријатељи, познаници и јавне личности ондашњег Београда.)

Најтмурнији су делови о Београду. Колико је Црњански желео да дође у Београд, толико је Београд изневерио његова очекивања. Заправо, готово да нема лепих речи о Београду у овој преписци. („Толико сам

⁵¹ У писму Марку Ристићу од 5. јула 1926. године, Црњански помиње да је Андрић код Крклеца „радо вечеравао и миловао децу”. И онда констатује: „Господин Андрић је и код мене често вечеравао и ручао”. Недостају само деца „да их милује”. Цитирано по књизи: Милош Црњански, *Писма љубави и мржње* (приредио Радован Поповић), Београд 2004. године, стр. 52.

очекивао од Београда, а толико ме је Београд разочарао”. Затим: „Био сам у Београду. Гори је него пре. Све је одвратно.” „Београд је стари, само још гори”; „Београд тражи исувише беде, понижавања, узалудности”). Београд је леп тек кад Црњански оде у Берлин. Један једини пут. „Да знате пак како је сад у Београду и у Босни лепо. Пролеће, лето и девојке. А овде ревматизам.” Али, кад лето 1930. године проведе у Београду – онда је слика о Београду поново погубна по Београд: „Лето сам провео у Београду. Ни о томе нећу да пишем. Ружније је него што можете замислити.”

А очито је желео да освоји Београд, да му припадне... И сада долазимо до необичног детаља. (Тек сада издвајамо оно што није уочено.) Како Црњански у писмима Андрићу ословљава рођену жену? Најнормалније. Једноставно – Вида. Вида Вас поздравља, Вида ово, Вида оно... (Када долазе у Београд – Андрић и Црњански су у истом положају! И међу њима нема ни позе ни претварања.)

Вероватно да на тај детаљ не бих обратио пажњу да ме Црњански није у преписци са Марком Ристићем и Слободаном Јовановићем, српски речено, нервирао... У преписци са њима Вида Црњански ниједном није била Вида – све време је била „гђа Црњански”. (Делује то ипак мало необично.) У почетку сам се окретао око себе – ко је та гђа Црњански? Неки нови лик у преписци, нека рођака Милоша Црњанског, мајка? Али, Црњанском је то, вероватно, деловало отмено.

Могуће је и да видим оно што не постоји. Можда су Марко Ристић и Слободан Јовановић – припадници ондашње београдске елите – само питали: „Како је гђа Црњански?” А Црњански је онда заборавио како се „гђа Црњански” зове!

И умало да заборавим. Оно што боји преписку Црњанског и Иве Андрића су *изливи* или неочекиване изјаве љубави. (На једној од тих изјава ћемо се посебно зауставити.)

Никоме Црњански није тако отворено „изјављивао љубав” као Андрићу. Да ли у тренуцима слабости, или у тренуцима усхићења, тек остало је сачувано неколико тих излива...

„Не заборавите да ја волим Иву Андрића из књига – а не из живота, пошто се у животу ја увек претварам, на папиру никада.” – пише Црњански половином 1919. године.

Наредне године пак: „Знао сам да ћу Вас у даљини јако волети. Чистији сте ја Вас љубим.” (Андрић је тада са службом у Риму.)

Почетком 1921. године – „Опет Вас воли Црњански”. Крајем 1927. године, опет: „Вида Вас – сад је добро – поздравља. Ја Вас на свој на-

чин волим Црњански.” И последња „љубавна изјава” је из 1930. године: „Како је то страшно, већ Вас се и не сећам сасвим.

А волео сам Вас.”

А прескочио сам, и сада је издвајам, прву „љубавну изјаву”: „Ако ме заиста волите чувајте ме отићи ћу у бољшевице.” (Остала ми је у глави, из детињства, формулација – „отићи ћу у Турке.”)

Дакле, најстрашније што Црњански те 1919. године може урадити је, да оде у бољшевице. (А то пише, ником другом, него Андрићу.)

И сада, коначно, долазимо до онога због чега смо ову цртицу и писали. Долазимо до онога што је у преписци између њих двојице најважније – до књиге, коју је Црњански поклатио Андрићу. А та књига откритва због чега је најстрашније отићи у бољшевице. (Узгред, поклатио је Црњански Андрићу неколико књига – већини од тих књига не знамо наслов; а за једну знамо да је *Одисеја*.)

Долазимо тако и до оне реченице из првог писма за коју смо рекли да и у њој имамо „гутање смисла”. Прецизније, било би нам лакше да је ту реченицу Црњански разбио у више реченица и уобличио у читав пасус.

Дакле, у писму од 25. децембра 1918. године пише Црњански: „До-нео сам ону књигу Горког која можда још није стигла до Загреба, да и Вас растужи, као што је и мене заморила чини ми се да откад прочитах Ваше ове 'Ех Ponto' да словенски песник бити значи сејати тугу бојим се да кажем несрећу.”

Ту књигу Максима Горког Андрић је у *Књижевном Јују* приказао. Мање-више сви који су писали само о Андрићевој књижевној критици то су, углавном, констатовали.⁵²

⁵² Понекад ни највећи зналци Андрићевог дела не помињу тај његов приказ, који је, мора се и то рећи, скривен иза псеудонима RES. (Максим Горкиј, *Једна година револуције*, Лајпциг и Минхен 1918, *Књижевни Јуј*, III, св. 2–3, стр. 134–135, од 1. фебруара 1919.) Мирослав Караулац, на пример, у књизи *Рани Андрић*, друго допуњено издање, Београд 2003. године, прећуткује тај текст. Ни Петар Џаџић, у књизи *Ното heroicus, homo balkanicus*, Београд, 1987. године, не помиње Андрића. А у тексту „Једна паралела” пише управо о истим текстовима Максима Горког, о којима је писао и Андрић. Реч је о текстовима које је Максим Горки писао у свом *Новом живоју*, који је уређивао од 18. априла 1917. године до забране листа, која је била у јулу 1918. године. Књига о којој пише Џаџић има наслов *Неблаговремене мисли* и објављена је у Паризу 1922; док је Црњански Андрићу поклатио књигу која је објављена у Лајпцигу и Минхену 1918. године и има наслов *Једна година револуције*. (У књизи коју је приказао Андрић налазе се текстови из *Нове живоје* објављени 1917. године.) Описани су, како је то рекао Андрић, аутентични, непрерађени догађаји из Русије. То је прича о народу „који умире и још се међусобно убија”... Противи се Горки уништавању, пљачкању и рушењу и покушава да супротстави културу бестијалности пролетеријата... Књига је из реда књига које се не заборављају... И отуда, на пример, када Црњански напише у писму Андрићу да се труди да заустави културни бољшевизам на универзитету – онда Андрић зна шта то значи!

Нигде нисам прочитао да је управо Црњански донео ту књигу у Загреб и поклонио је Иви Андрићу.

*

О књизи, коју је донео Андрићу, Црњански није непосредно писао. Али је врло брзо, посредно, проговорио о њој; прецизније о темама које је покренула... Већ у првој реченици, у тексту „Васпитање и револуције”, половином 1919. године,⁵³ Црњански јасно говори о свом односу према револуцији: „Сви би ми били за револуцију, да оне зависе од нас и да се дају водити”.

Узалудне су револуције које мењају материјални поредак света, „јер немају снаге да преобразе човека”. А човек се, по мишљењу Црњанског, мења једино васпитањем. Васпитање човека, већ у наслову, Црњански је супротставио револуцији. Наравно, васпитање схвата врло широко: то је „сав и сваки рад на земљи”.

(Као да је супротставио Доситеја Обрадовића свим револуцијама света.)

А негде у позадини чита се реченица да је лакше променити свет, него човека.

О револуцији пише, поново, као о једној великој узалудности, коју прате крв, лешине и пљачка. (Дословце: „Данашња револуција је просто пљачка једне класе пролетерске.”) Револуцију доживљава као себичну и бедну маскараду, коју воле једино они „који не воле рад”.

И завршава текст речима, које као да му, једним делом, у перо говори Исидора Секулић: „Јер сваки рад значи тешку трагичну судбину човека, једину, која је часна”.

Нашли су се тако на једном месту, супротстављени револуцији: човек, судбина, част и рад... Али су се у тој реченици могли наћи и Андрић и Црњански. Млади Андрић и млади Црњански. И ту би требало застати – и из тог угла, још једном погледати, у овом њиховом крњем огледалу – оно што је ДОСЛЕДНОСТ у најлепшем смислу те речи.

А и текст се некако мора завршити.

⁵³ Милош Црњански, „Васпитање и револуције”, *Јединство* (Нови Сад), I, стр. 66, 12. VII 1919. године.

О СТОГОДИШЊИЦИ ЈЕДНОГ ПИСМА

У архиву САНУ у Личном фонду Иве Андрића, под инвентарским бројем 1627, заједно са писмима Милоша Црњанског упућеним Андрићу, сачувано је и писмо које је Црњански, из Иланче у Загреб, упутио Бранку Машићу, који је у том тренутку власник и одговорни уредник *Књижевної Јуїа*.

То писмо умногоме одређује књижевну биографију Милоша Црњанског.

Иначе, данас заборављени Бранко Машић, рођен је у Огулину 1887, а умро је у Чикагу 1961. године. Живот је поделио између Србије, Хрватске и Америке. Школовао се у Пожаревцу, потом је уписао конзерваторијум у Паризу. Но, због тешких материјалних прилика, враћа се у Београд и од 1909. до 1912. године ради као практикант у Министарству правде и дирекцији жељезница. Притом је ванредно студирао француску и српску књижевност. За време балканских ратова (1912–1913) био је ратни дописник загребачког *Одзора*. Током Првог светског рата, 1915. године насилно је регрутован у аустроугарску војску...⁵⁴ Служио је као музичар 53. регименте. При крају Првог светског рата дочепео се Загреба.

А Први светски рат, по речима Милана Кашанина, у Загребу се није осећао. Од Загреба су била далеко сва ратишта и у њему се живот нормално одвијао. Универзитет је радио, средње школе такође, књиге се објављују, у позоришту су даване представе, излазе и часописи и дневне новине... Једном речју, живело се као да рата и нема.⁵⁵

⁵⁴ Оболевши од запаљења плућа лечио се у манастиру Гретег и санаторијуму Aflenz у Аустрији 1913. и 1914. године.

⁵⁵ Видети: Милан Кашанин, *Изабрана дела*, књ. 6, *Сусрећи и њисма. Пронађене ствари. Мисли*, Београд 2004, а текст „Петар Коњовић”, у којем Кашанин пише о Загребу током Првог светског рата, налази се на стр. 117–137.

Почетком 1918. године покренули су у Загребу, млади, југословенски оријентисани, интелектуалци (везани за Болницу милосрдних сестара), *Књижевни Јуї*, који је врло брзо, у сваком погледу – и тиражом и квалитетом прилога – надмашио *Савременик*, лист Друштва хрватских књижевника. Притом је *Књижевни Јуї* лагано преузимао и сараднике *Савременика*. Црњански је био један од тих сарадника и то је у писму Јулију Бенешу (9. мај 1919. године), недвосмислено рекао: „Нећу Вам крити да сам sasvim уз Jug. Tim više što je mene za Sавременик vezivalo Ваше ime i предusretljivost, koju нећу да тумачим као ласканје meni, nego мојим delima, a то је lepo. Čini ми се да ме неćете осудивати. Čиним моју dužnost, radim. Tamo где осећам да сам više уважаван i где ми се čини плоднија njiva”.⁵⁶

А ту је Бранко Машић одиграо важну улогу.

Књижевни Јуї је (истина нередовно, најчешће због честих штрајкова штампарских радника), излазио у последњој години рата и првој години мира: од 1. јануара 1918, па до децембра 1919. године. Појавило се укупно четири књиге: по две за сваку годину. Замишљено је да излази петнаестодневно – дакле, свака књига би имала по 12 свезака.⁵⁷

Главни уредник био је Нико Бартуловић (иако то у часопису не пише), а чланови редакције били су Иво Андрић, Владимир Ђоровић и Бранко Машић – који је, рекли смо то већ, био власник и одговорни уредник. Као члан редакције само у првој књизи, помиње се и Томислав Крижан – задужен за уметнички део. (Кад *Књижевни Јуї* престане да излази, видеће се и шта значи то „одговорни” уредник.) После прве књиге у редакцију улази и Антон Новачан, који је био задужен за словеначку књижевност.

У тренутку док Милош Црњански пише писмо Бранку Машићу, редакција је у том саставу. А Црњански ни не слуги да ће ускоро постати један од уредника *Књижевної Јуїа*.

Али, погледајмо, коначно, и то писмо.

⁵⁶ Први број *Књижевної Јуїа* штампан је у тиражу од 4000 примерака, а већ други број у тиражу од 5000 примерака. Зна се и тачан број претплатника: 3617. Више о *Књижевном Јују* читалац може видети у књизи Миливоја Ненина *Српских новина догађајак и дрући догађаји*, Бањалука 2017. Текст: „Књижевни *Књижевни Јуї*” налази се на стр. 93–124.

⁵⁷ У првој књизи имамо четири двоброја, у другој књизи имамо један двоброј и један троброј. У трећој књизи имамо три двоброја, док у четвртој књизи имамо само два редовна броја: први и шести. Чак се у једној свесци појавило шест бројева одједном. Био је то и крај *Књижевної Јуїа*.

3/II. 919.

Dragi g. Mašiću,

Pišem Vam zgodom, jer je odavde tako zla pošta, i štrajk, i cenzura, i boljševizam. Moj mladi zemljak, što Vam ovo pismo donosi poneće rado sve što mu date. Pre neki dan poslao sam Vam iz Novog Sada: dva mala prikaza, nekrolog Ady-ju, a malo pre tog jednu pesmu „Spomeniku Principovom”. Još pre Uskrsa dobićete jednu novellu – a o Uskrsu ću Vam doneti sakupljene novelle za Vašu ediciju. Ali molim da mi g. Andrić pošalje „Legendu” da je preradim, i da mi javite koliko bi novella želeli od veličine „Svete Vojvodine”, jer je teško pogoditi meru u rukopisu a „6 štampanih araka” je vrlo od prilike.

G. Ivo mi je pisao, da bi oboje želeli da dođem bar na koji mesec u Zagreb i da bi mi Vi plaćali stalan honorar.

Pa ipak to je nemoguće ma da bih ja rado bio u Vašem društvu, a rado i radim i mogu da radim.

No meni je nega i seoski proletni zrak sada najviše potreban, jer počinjem već da se oporavljam, a na jesen se spremam u Beograd gde me ne čekaju triumfi nego borba i razočaranja, tamo ću pohoditi univerzu, hoću da nabavim neki filozofski doktorat možda ću tako lakše osigurati svakidašnji kruh, jer ma da sam još pre nekoliko godina bio imućan, čeka me sirotinja a imam staru majku, pa bi se to svršilo suviše sentimentalno.

Ali ako hoćete i možete da Vaš predlog nekako promenete ja ću vrlo rado raditi i više za Jug, ma da bi nerado zaprečio put možda kakvom koji bolje razume ovaj poslednji zanat literarni.

Zasad ja sadim lukac i čitam Omira.

Znam da imate mnogo neprijatnosti. Zaboravili ste da ste mi dali Jankovićevu, Šantićevu knjigu. Brojeve Juga teško i dockan dobijam iz knjižara.

Moj listonoša Vam dakle stoji na raspoloženju, on će mi rado doneti odgovore Vaše.

Jedan dragi pozdrav apostolu Ivi i Vami prijateljski ostajem

Crnjanski⁵⁸

⁵⁸ Чак и када пише Андрићу два дана касније, Милош Црњански као да пише и Бранку Машићу: „Надам се да моја писма читате г. Машићу, дакле и Он зна како мислим – имам једну карту од њега. Здравим га”. Поменуће Бранка Машића и у писму Андрићу од 13. фебруара: „G. Машић неби требао да се никад боји, може окренути тумбе нашу књижевност, направити револуцију и добити славу Доситеја – pretplatnici зависе од организације повереника, а публика је стока једна грдна”. И даље: „Doneću г. Машићу gotove рукописе за 'Lutke u Prozi' – nemojte isticati ciklus kod Svete Vojvodine, o kojoj sam Vam javio da pobrišete dve tri reči anachronične, ali ako hoćete da javite skori izlaz te edicije – izvolite. Ja sam čovek borbe i volim reklamu i doboše”.

Јесте Црњански своје прве радове објављивао у сомборском *Голубу* и сарајевској *Босанској вили* – али „пун” улазак Милоша Црњанског у српску књижевност догодио се у Загребу! (Тачна је тврдња самог Црњанског да је, током Првог рата, Загреб, после Крфа, био најважнији град за српску књижевност.)⁵⁹ Црњански је 1917. и 1918. године у загребачком *Савременику* објавио 16 прилога – претежно песама. Међутим, и када се рат завршио, Црњански је наставио сарадњу са загребачким књижевним гласилима. „Библиографија Милоша Црњанског” објављена у зборнику *Милош Црњански* 1972. године, бележи (истина, непрецизно) 42 библиографске јединице у 1919. години. Од тога је више од половине (26) објављено у Загребу. (Наравно, свесни смо да је једна библиографска јединица, и књига песама *Лирика Ишаке*, исто као и белешка од десетак редака...)

Но, за разлику од *Савременика* у којем је, како смо то већ рекли, објављивао претежно песме, у *Књижевном Јују* Црњански се окреће и књижевној критици, есеју, белешкама... *Књижевни Јуј* као да *ошвару* Црњанског за књижевност у најширем смислу те речи.

Али, погледајмо најпре сарадњу Милоша Црњанског у *Књижевном Јују*. Исправићемо, природно, и грешке које су се поткрале у „Библиографији Милоша Црњанског”, као што ћемо проговорити и о специфичности сарадње Милоша Црњанског. Наравно, ни писмо упућено Бранку Машићу нећемо заборавити. (А завирићемо мало и у сачувану преписку Милоша Црњанског из 1919, па и 1920. године...)

Сви прилози Милоша Црњанског у 1918. години, и то смо већ рекли, објављени су у *Савременику*, тако да их у прве две књиге *Књижевни Јуја* и не тражимо.

У трећој књизи, сада смо већ у години 1919, Црњански има десетак прилога. Најпре објављује „Писмо I”,⁶⁰ под насловом „Нови Маџари” (број 4, од 15. фебруара, стране 160–168). Узгред, у тексту се доследно пише: Маџари. У броју 5 (1. март, 202–216), појавила се приповетка „Света Војводина”. Потом у свесци 6, (15. март, 280), Црњански има једну једину белешку: „О љубавној лирици целог света”. Наслов је на

⁵⁹ Милош Црњански, „Послератна књижевност”, *Лейтхойс Мајице срјске*, 1929, 320, стр. 193–205 и 344–359.

⁶⁰ У писму Андрићу од 13. фебруара 1919. године Црњански пише да планира да напише и Писмо II. (Јасно је да је „апостол Иво”, кога поздравља у писму Бранку Машићу – Иво Андрић.)

немачком језику, као и назив издавача и место издања: Минхен. Белешка има укупно седам редака и тражи наше песме у избору љубавних песама целог света. Успела је та белешка (иако је потписана иницијалима нашег јунака), да се скрије од приређивача „Библиографије Милоша Црњанског” – не помињу је.

У свесци 7 (1. април, 331–333), Црњански је објавио некролог Ендреу Адију. А тек у свесци број 8 (16. април, 361–368) појавила се књижевна критика Милоша Црњанског о Андрићевом *Ex Pontu*.⁶¹ Као да смо се приближили врхунцу сарадње у *Књижевном Јују*. Јер, његов текст је унеколико издвојен: није смештен, као остала књижевна критика, у рубрику КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

У двоброју 9–10 (16. маја, 394–399) појављује се, вероватно, најважнији од свих књижевних прилога, не само Милоша Црњанског, већ уопште највреднији од свих прилога објављених у *Књижевном Јују* – „Апотеоза”. На почетку тог двоброја је некролог Светозару Ђоровићу из пера Исидоре Секулић, потом иде песма „Сусрет” Владимира Назора, да би се као трећи прилог појавила „Апотеоза”. (Био је Црњански близу повлашћеног места у *Књижевном Јују*...)

У тој трећој књизи, 16. јуна, појавио се још један двоброј: 11–12. У рубрици КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД Црњански пише о два књигама: прва је *Звуци руске лире* Ристе Ј. Одавића (528–529), а друга је књига Милоша Г. Ђурчића *Мозаик* (529–530). Последња реченица у првом приказу је: „Збирка је бледа и безначајна”, а други приказ се завршава реченицом: „Зар у поезији нема одговорности и осећаја стида”. Ти прикази су потпуно у духу књижевне критике *Књижевној Јуја*: као да се спрема терен за једну нову књижевност.

У рубрици БЕЛЕШКЕ у истом двоброју, Црњански чита књигу песама Драгољуба Обрадовића *Сенке сунџона* (534–535). Белешка јесте са негативним вредносним судом, али се песнику оставља простор за књижевни живот. (Кад нестане ауторитета из његових песама и кад послуша своју душу и кад дође до екстазе – до оног што је најважније у стиху – биће од њега песник.)

Међутим, библиографима Милоша Црњанског промакла је још једна библиографска јединица. Прва белешка (тридесетак редака) у овом двоброју (533–534) јесте „Прослава у спомен Јована Скерлића у Београ-

⁶¹ Кажем *ћек*, јер из писма Андрићу од 12. јануара 1919. године већ знамо да је текст о *Ex Pontu* послат у *Књижевни Јуј*. Црњански пише: „Можда ће многи напаст моје мишљење о *Ex Pontu* no мене ni briga nije davno ja gledam ljude sa alexandrijskom ironijom. Knjiga je zaslužila sve dobro što sam o njoj rekao”.

ду”. И тај прилог, као и друге белешке, потписан је са М. Ц. и никако не заслужује да се заобиђе. Напротив!

На крају прве свеске IV књиге *Књижевної Јуџа* од 1. јула стоји реченица: „Госп. Милош Црњански ступио је у нашу редакцију као стални члан са седиштем у Београду”.⁶² Дакле, Црњански се за место у редакцији изборио радом, али му је и сплет околности ишао на руку. Наиме, после смрти брата Светозара, Владимир Ђоровић је напустио редакцију *Књижевної Јуџа*. Задатак новог уредника био је – јер очито да је лист био у кризи – да припрема терен за прелазак часописа у Београд.⁶³

Но, пре него што испратимо прилоге Милоша Црњанског у IV књизи – морамо исправити грешку која се појавила у Садржају те књиге. Песма „Сирочад” Данка Анђелиновића нашла се два пута у Садржају: други пут под именом Милоша Црњанског. (Иначе, Данко Анђелиновић је онај песник који је умро за кафанским столом, пошто је претходно на питање како је, одговорио са – никад боље!)

Поново пратимо прилоге Милоша Црњанског. Већ у свесци 1, на стр. 8, налази се песма „Спомен Принципу”. У тој истој свесци (стр. 45), у рубрици КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД појавио се текст нашег јунака од пола странице под насловом „Нови покрет, Београд (уредник В. Т. Кулунџић)”. Са симпатијом је примљено ново гласило. У рубрици БЕЛЕШКЕ, пак, имамо белешку о књизи поезије Фрање Марковића *Кохан и Власџа* (46). Црњански се залаже да се хрватски писци штампају ћирилицом, а српски латиницом. (Прилози Милоша Црњанског у *Књижевном Јују* штампани су и ћирилицом и латиницом!)

После белешке о поезији Фрање Марковића, следи белешка о *Српској звезди* Станојла Димитријевића – од такође 12 редака (46–47). Последња реченица белешке све говори: „Има добронамерних који шкоде”.

⁶² У књизи *Милош Црњански I*, Нови Сад 2010, Миливој Ненин је, у „Хронологији Милоша Црњанског,” (поводећи се за Црњанским, који у коментарима уз песму „Мизера” помиње 1918. као годину када је постао члан редакције *Књижевної Јуџа*) пренео ту грешку (414). Мило Ломпар, такође у „Хронологији”, у књизи *Црњански – биографија једној осећања*, Нови Сад 2018, реченицу објављену у *Књижевном Јују* („Госп. Милош Црњански ступио је у нашу редакцију...”) приписује часопису *Дан* (501). (Са писањем је као са фудбалом: трудите се да што мање грешите, а да притом и исправљате туђе грешке. Али, понекад „немате дан”.)

⁶³ У писму Андрићу од 20. маја 1919. године Црњански пише: „Sa Bartulovićem jedva da sam govorio koju reč, sa Mašićem sam ugovorio da budem spoljni član redakcije fix Kr 300 itd.” Десетак година касније, у својим литерарним сећањима, Црњански ће рећи да је у пролеће 1919. године, цео књижевни Загреб, „видео као нешто што нестаје”. (Видети напомену број 58.)

У двоброју 2–3 од 1. августа 1919. године, после прилога Иве Андрића и Станислава Винавера, објављена је приповетка Црњанског „О боговима” (57–63). У истом двоброју, у рубрици БЕЛЕШКЕ, Црњански одваја 16 редака за књигу *Niels Lyhne* коју је написао Jens Peter Jakobsen. Последња реченица гласи: „Једва једном дођосмо до просечно добрих и уметничких превода” (125). Но, име преводиоца Црњански не помиње.

На истој страници почиње и белешка „Концерт челисте г. Мокрањца”, а завршава се на следећој, 126. страници. Укупно 22 ретка.

У истој рубрици имамо још две белешке Црњанског: о Нушићева *Два лойова* (стр. 127), коју више пута поменуто „Библиографија Милоша Црњанског” не бележи;⁶⁴ али и приказ књиге *Lenfer*, коју је написао Henry Barbusse (127).

У наредном двоброју, 4–5, од 1. септембра, Црњански има само белешку о књизи Павла Поповића *Из књижевности*, на стр. 207. Укупно 14 редака. Потпис је само Ц. Аутор ових редака о Црњанском убеђен је да то Ц значи Црњански – иако „Библиографија Милоша Црњанског” не бележи ни овај текст.⁶⁵

У истом том двоброју Бранко Машић је искористио књигу *Савремене ѝриче* Момчила Милошевића да напише неколико несвакидашњих редака и о Црњанском. Кажем *несвакидашњих*, јер није обичај да један уредник опомиње другог уредника, путем гласила које „заједно” уређују. Цитирам тих неколико редака из текста „Поводом једне књиге”: „Милош Црњански свакако је најрадинији од њих [поменуто је поред Црњанског и Боривоја Јевтића и Момчила Милошевића, М. Н.], али је одвише без искуства а да садање десолатне прилике не би рђаво утицале на њега. Нарочито у последње време нагао је, поводљив, алкав преко сваке мере и прелази у манир који нас подсећа на фриволну прозу Лазе Костића”. Поново тражим датум на корицама: 1. септембар 1919. године. (Колико ми се чини, Андрић је у тренуцима док се припрема број, у Сплиту... Да ли би Андрић „пустио” тај текст?)

Сада смо на терену нагађања. Да ли је то била и оцена рукописа приповедака коју је Црњански понудио Машићу? Како је преосетљиви Црњански могао примити овај текст Бранка Машића? Да ли је одмах напустио редакцију? У писму Јулију Бенешу од 19. септембра 1919.

⁶⁴ Сам Црњански каже да је за *Књижевни Јуџ* „pisao vrlo malo o Beogradu. Dve tri muzičke recenzije i jedan napad, ovaj, na jednu bračnu komediju Nušićevu”. (Видети напомену број 58.)

⁶⁵ У већ поменутом писму Андрићу од 20. маја 1919, Црњански пише: „Šta radim? Punim 'Beleške' u Knjiž. Jugu. Mašić će izdati ovih meseci moje novelle.”

године дословце пише: „Ja istupam iz redakcije Juga. I to zbog g. Mašića. Taj gospodin je entre nous: problematičan u svakom pogledu”.⁶⁶ Говори даље у писму да је повукао рукописе...⁶⁷ Нуди их Бенешићу... Размишља о другим издавачима. Али податка о томе да је Црњански напустио редакцију, у самом *Књижевном Јују*, нема. *Књижевни Јуј* се лагано гасио и вероватно није било потребе извештавати читаоце о томе да их напушта члан редакције...⁶⁸

Одложићемо одговор на питање да ли је у свесци од 16. септембра 1919. године Црњански заступљен неким прилогом..

У бројевима 19–24 (7–12) од 1. децембра, Црњански има и песму („Омладини”, стр. 297) и приповетку („Велики дан”, стр. 265–277). Рубрику БЕЛЕШКЕ више није пунио?⁶⁹ Да ли су ова песма и приповетка били прилози које је давно послао, па их је на крају редакција све одједном објавила?

А на самом крају *Књижевној Јуја*, имена Милоша Црњанског и Бранка Машића су се замало нашла једно до другог: између њих се, и

⁶⁶ Занимљиво је да је у писму Јулију Бенешићу од 15. августа 1919, Црњански дословце написао да је „i dušom i telom sa Andrićem kod Juga”.

⁶⁷ У писму Андрићу од 27. септембра 1919. Црњански моли: „Ako Vas moje pismo još zateče i Zagrebu – učinite sve da Vam Mašić izda moje rukopise, osobito 'Isusi i Magdaline' – i donesite mi ih”.

⁶⁸ Последње помињање Бранка Машића у писмима Црњанског упућеним Андрићу је од 21. марта 1920. године: „В. Маšić ће помоћу конзорција да nastavi edicije 'Juga'. Laže mi prijateljstvo”.

⁶⁹ „Проучавам” „Библиографију Милоша Црњанског” (штампана је у зборнику *Милош Црњански* 1972. године у Београду). Ту Библиографију допуњујем белешкама из *Књижевној Јуја*, које су потписане са: М. Ц. и са Ц. Постоје белешке потписане и са М. (А управо ме та Библиографија упућује на то да се Црњански потписивао и само са М.) Нисам се усуђивао да те белешке припишем Црњанском, у страху да се можда и Бранко Машић није потписивао са М. Међутим, у 1918. години, када Црњански није члан редакције, нема ни бележака потписаних са М. И сада морам да „допуним” самог себе. Последња белешка у *Књижевном Јују* би могла бити баш из пера Црњанског. На 380. страни у шестоброју од 1. децембра, стоји белешка о књизи *За фронтом* Леонида Андрејева, потписана само са М. (Ако је помињање *душе* знак да је то Црњански – онда је и ово М његов знак; јер управо се на крају текста до земље поклања пред величином душе.) Међутим, уколико је то белешка Црњанског, онда је и на претходној страни белешка о Светиславу Торњанском о књизи приповедака *У очекивању* – такође потписана са М, из пера Црњанског. И у свесци 6 од 16. септембра – коју смо оставили за крај – постоји белешка потписана са М. Приказан је на страници и по текста календар за 1917. годину, објављен на Крфу 1916. године. Аутентична, потресна сведочанства измешана са литературом... Имао сам у рукама и допуњену Библиографију из 1996. године штампану уз зборник о Црњанском, које је уредио Милосав Шутић. Међутим, та Библиографија почиње допуне тек од 1922. године. Надам се да ова моја допуна, писана у страху од грешака, има неког смисла. Ако ништа друго, макар је још једном закомпликовала оно што знамо о Црњанском.

у буквалном и у пренесеном значењу, испречио Светислав Б. Цвијановић. Наиме, последња рубрика у *Књижевном Јују* била је она о новим књигама. После тога је ишао податак да је власник и одговорни уредник листа Бранко Машић. А као последња нова књига била је забележена *Лирика Ийаке* Милоша Црњанског.⁷⁰ Но, уз књигу је ишло и име издавача – Светислава Б. Цвијановића.

А Цвијановић не само што је објавио поезију Милоша Црњанског, већ је објавио и сву ону прозу, која је чекала на објављивање код Машића.

Вратимо се, на крају, писму Милоша Црњанског Машићу. Ниједног тренутка не постоји сумња Црњанског да му Машић неће објавити прозу. Али, постоји страх од поште, од „зле поште”. А управо је пошта уништила *Књижевни Јуј*. (Прогутала је, на пример, десет хиљада примерака *Календара Књижевної Јуја*.)

Није нимало патриотски, али чињеница је да је аустроугарска пошта боље радила у последњој години рата, него пошта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првој години мира!

Књижевни Југ није стигао до Београда, али су сви чланови редакције *Књижевної Јуја* стигли у Београд – и Владимир Ћоровић, и Андрић и Нико Бартуловић; па и Антон Новачан. Црњански је већ био у Београду. У Загребу је остао једино Бранко Машић са дугом од стотинак хиљада круна.⁷¹ (Тек на крају се видело шта значи оно „одговорни уредник”.)⁷²

У шали су, 1918. године, сами уредници називали редакцију *Књижевної Јуја*: редакција код четири војна бегунца! (Мада, данас, ова реченица, овако како сам је уденуо у причу о гашењу *Књижевної Јуја* – звучи иронично!) Нико Бартуловић је чак истицао: „Никада сложније и агилније редакције. Без и једног спора, без и једне интриге”. (Везивала их је књижевност, заједничко страдање, национална идеологија и срдечно пријатељство.)⁷³ Међутим, горак укус, поред начина на који се све

⁷⁰ *Лирика Ийаке* се појавила у јесен 1919. године, а не 1920, као што је у *Књижевном Јују* забележено. Уз књигу, исто тако, не стоји цена, што нас упућује на то да податке, о новој књизи, редакција није добила од Црњанског.

⁷¹ О томе нам више говори брат Бранка Машића, Владимир Машић, у тексту „Оснивање *Књижевної Јуја*”, *Zadarska revija*, год. XIV, липањ 1965, бр. 3, стр. 230–231.

⁷² Увек мора да постоји нека звезда или звездица, како је то рекао Винавер, која човека води напред... Звезда *Књижевної Јуја* – да мало засладимо текст – угасила се. Бранко Машић то или није видео или је имао другачије осећање одговорности...

⁷³ Нико Бартуловић, „Проблем југословенског књижевног часописа”, *Лейтойис Машице срјске*, 1929, 103, 322, св. 1, стр. 33–42.

завршило, ипак, остављају и две књижевне критике Бранка Машића. Прва је неповољан приказ романа *У ћелијама* Светозара Ђоровића – у тренутку кад Светозар Ђоровић више није међу живима и док Владимир Ђоровић напушта редакцију *Књижевни Јуџ*...⁷⁴ Друга критика је „Поводом једне књиге” у којој је Црњански стављен на стуб срама.⁷⁵

Све то је било болно! А писмо Милоша Црњанског, написано пре једног века, и послато у Загреб из Иланче, овде је отворило причу о не-обичном уласку Милоша Црњанског у српску књижевност... У сваком случају, захваљујући нашем немару, Црњански је у стању да нас и данас изненади новим прилозима...

⁷⁴ *Књижевни Јуџ*, књига IV, бр. 2–3, стр. 122–124.

⁷⁵ Нека последња фуснота у овом раду „о несталности људској”, буде она да је Бранко Машић међу првима (увек је ризично рећи да је неко први), писао о сродности Лазе Костића и Милоша Црњанског. (Без обзира на то што је ту сродност негативно вредновао.)

УРЕДНИЧКИ РУКОПИС МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Када сам читајући комплет *Идеја* Милоша Црњанског – у читао-ници Библиотеке Матице српске – дошао до броја 31 и видео да недо-стаје лист на којем су трећа и четврта страница – прво што ми је пало на памет јесте да знам ко би учествовао у крађи тог листа. Одмах сам посумњао на Марка Ристића! Ако је Ристић могао толико пута да кри-вотвори све оно што је у вези са Црњанским; ако је могао и живог да га сахрани, онда би то што би „украо” – посредно или непосредно – један лист из *Идеја* – био још и најмањи грех.⁷⁶

Више је него јасно због чега би Ристић украо управо ту трећу и четврту страницу *Идеја*. Одговор се налази на првој страници тог 31. броја – у садржају. Наиме, кад најављује „Песнике после рата”, поред Тина Ујевића, Јосипа Косора, Јосипа Миличића, Тодора Манојловића, Станислава Винавера, Милана Дединца, Момчила Настасијевића, Душана Матића, Растка Петровића и Рада Драинца – Црњански најављује и стихове Марка Ристића! Половина је 1935. године, њих двојица су прекинули сваки однос и овај уреднички потез Црњанског – овако из-двојен – уистину делује нестварно. Знао је Црњански све што је о њему

⁷⁶ Марко Ристић, *Три мртва ђесника*, посебан отисак из 301. књиге *Рада Јујославенске академије знаносћи и умјетносћи*, Одјел за савремену књижевност, књига 4, Загреб, 1954. Ту студију је Ристић касније у својим књигама дословце прештампавао. Но, избегавао је да у целости прештампа „Маргиналије” из 1929. године, објављене у *Лейојису Мајшице српске* у три наставка (књ. 319, св. 3; 320, 2; 321, 1). У понеким прештампавањима се Црњански чак и не помиње – а познато је да су читаве „Маргиналије” настале као одбрана Црњанског од Марка Цара, Српске књижевне задруге и ондашњег књижевног укуса... Тек пред крај живота у антологији „Песме моје младости” (III програм, бр. 44, 1980) Ристић другачије чита Црњанског!

Ристић до тада писао, али објављивањем Ристићевих песама у *Идејама*, као да је Црњански слутио и шта ће све Ристић о њему писати.⁷⁷

А писао је. Издвојићемо само Ристићеве етикете о *Идејама* из *Три мртџва њесника*: „Говорио је Црњански и даље, и све гласније, и што гласније то глупље, све до својих уводника у *Идејама*, недељнику изразито националистичког, расистичког, шовинистичког, антимарксистичког, регресивног и репресивног, полицијског, једном речју фашистичког типа, који је покренуо 6. октобра 1934. године”.

Али, оставимо на тренутак Ристића. Тачно је да је Црњански *Идеје* покренуо 6. октобра 1934. године.⁷⁸ И тачно је да је говорио гласно. (Желео је да учествује.) Тачно је да су *Идеје* биле националистичке – у најлепшем смислу те речи.⁷⁹ И биле су отворено антимарксистичке. Није Ристић то рекао – биле су и антидемократске. Трагало се за другачијим функционисањем друштва. (Можда се једном преброје и жртве демократије – али тај број сигурно није коначан.)

Шта је још прећутао Марко Ристић? Прећутао је да је 30. број *Идеја* забрањен и заплешен. Да ли је могуће да за ту забрану Ристић није знао? Па зар се није хвалисао својим комплетом *Идеја*, који му стоји надокхват руке и који је спреман сваког тренутка да отвори – али, неће. Шта је још Ристић прећутао? Прећутао је имена сарадника. Када у 27. броју, на самом крају, Црњански попише имена најважнијих сарадника *Идеја*, онда све то другачије изгледа. А кључна ствар коју је заборавио јесте, да су *Идеје* биле и књижевни лист. Али, напуштамо само средиште ствари и идемо каквим-таквим редом.

⁷⁷ Мада су суровији Ристићеви „саучесници”. У рукама држим друго, допуњено, издање *Југословенској књижевној лексикона*, Нови Сад, 1984. године: *Идејама* је укинута постојање – не помињу се међу књижевним гласилима! Али, у истој књизи у одредници о Црњанском *Идеје* су исто тако прећутане. Открићу на самом крају име писца те одреднице – јер, тек после читавог текста о уредничком рукопису Милоша Црњанског, то име ће имати тежину.

⁷⁸ Зоран Аврамовић (доследно!) прави грешку кад помиње датум изласка првог броја *Идеја*. Бошко Обрадовић (истина само једном) помиње да су *Идеје* „полумесечни часопис” – касније се исправља. (Коју ли ћу грешку ја направити?) Видети: Зоран Аврамовић, „*Идеје* Милоша Црњанског” у *Зборнику Прилози за историју српске књижевне џериодике*, Споменица Драгиши Витошевићу (уредио: Александар Петров), Нови Сад – Београд 1990, стр. 267–276; Бошко Обрадовић, „Случај Црњански”, *Књижевне новине*, јануар-август 2004. у 7 наставака (год. 56, број 1097–1098, страна 24–25; 1099–1100, 20–21; 1103–1104, 38–39; 1105–1106, 30; 1107–1108, 30; 1109–1110, 30; 1111–1112, 35).

⁷⁹ Часлав Николић у тексту „Идеја државе у политичким текстовима Милоша Црњанског (*Идеје* 1934/1935)”, *Књижевна историја*, год. 43. бр. 143–144, 2011, стр. 305–315), на трагу проучавања Зорана Аврамовића, прецизно описује национализам Милоша Црњанског: „Црњансков национализам је, дакле, политика против сепаратизма, а за југословенску државу” (стр. 313).

Пре него што уђемо у причу о *Идејама*, задржаћемо се на уредничком искуству Милоша Црњанског пре *Идеја*.⁸⁰ Тог искуства Црњански је имао – али, запитајмо се сад, накнадно, да ли је то било искуство које су захтевале *Идеје*. Кад то кажемо онда као да хоћемо да истакнемо убрзање које долази са издавањем једног недељника. Јер, све што је пре тога, као уредник, Црњански радио, било је и комотно и лагодно. Најпре, 1. јула 1919. године наш јунак ступа у редакцију загребачког *Књижевної Јуїа* – као спољни члан Уредништва са седиштем у Београду. (Његов посао је био да припреми терен за пресељење часописа *Књижевни Јуї* у Београд.) У *Књижевном Јуїу* био је четврт године.

Истог тог дана када је Црњански ушао у редакцију *Књижевної Јуїа*, покренут је *Дан* – са седиштем у Новом Саду и Београду. А од 1. октобра, Црњански улази у *Дан* као уредник „за књижевни део”. Имајући у виду да је више од половине *Дана* било посвећено књижевности, то је јасно да је Црњански водио главну реч у редакцији *Дана*. (У *Дану* се већ види Црњански – пише то Недељко Јешић – бити сам и бити на другој страни. Једноставно, не пише се као што други пишу: у том тренутку *Дан* не пише у славу ратног хероизма и победе.)

Прво се, под уредништвом Црњанског, појавио двоброј 7–8 *Дана* (1–15. октобра 1919), потом имамо двоброј 9–10 (1–15. новембра исте године) док се двоброј 11–12, који је требало да се појави у првој половини децембра 1919, појавио тек 20. марта 1920. године. Нећемо се овде бавити описом и садржајем часописа *Дан* – у овом случају нам је битно да уредник Црњански ниједног тренутка није био у журби... (Два двоброја имају по 32 стране, а један 40 страна.)

Следеће учешће у уређивању неког гласила пада у лето 1924. године: троброј 3–4–5 *Пушјева* за јун–јул–август, уредио је заједно са Марком Ристићем. О крају *Пушјева* имамо сведочанство самог Ристића: „*Пушјеви* су Богу душу предали једне лепе, благе јесење вечери, тог истог лета Господњег 1924, у ресторану 'Српски краљ', преко пута Калемегдана. Био је крај октобра, много воље за даље издавање *Пушјева* (а ни пара) нисмо имали ни Црњански ни ја, па ипак смо се, als ob, били договорили да вечерамо са Ивом Андрићем и разговарамо с њим о *Пушјевима* и

⁸⁰ О уредничком искуству младог Милоша Црњанског пишемо имајући све време у рукама изузетну књигу Недељка Јешића *Млади Црњански*, Београд 2004. године.

о његовој сарадњи у њима”⁸¹ Но, за сто им је сео неки барон Кулмер и од разговора о *Пушчевима* није било ништа. А ни од *Пушчева* више није било ништа...

Као главни уредник Црњански се појављује у једној необичној улози: наиме, уређивао је *Наша крила* – часопис који није био књижевни. Јесте уређивање било поверено њему и Миодрагу Михајловићу Световском, но Црњански се брзо изборио за главну улогу. Двоброј 26 и 27 за јули-август 1926. уредио је он – вероватно је уредио и изгубљени број 28, а бројеве 29 (октобар 1926) и 30 (новембар 1926), Црњански је такође уредио сам. Али, поново видимо да је у питању гласило које не захтева неки претерани уреднички темпо.

Мање је познато да је крајем 1927. и почетком 1928. године, Црњански био у Уређивачком одбору *Српској књижевној гласника*. Податке о томе даје нам сам Црњански у једном писму Андрићу.⁸² Тада је у пробраном друштву – а његов задатак је да уређује поезију у *Српском књижевном гласнику*. Међутим, када се погледа *Библиографија нове серије Српској књижевној гласника 1920–1941*, (Нови Сад и Београд, 2005), коју је уредио Станиша Војиновић, онда остајемо збуњени. У поглављу „Преглед књига, уредника, власника, директора, управног, надзорног и књижевног одбора” имена Милоша Црњанског једноставно нема. (Ни књиге *Српској књижевној гласника*, из тог периода, нам не помажу много – и ту само пише: „Уређује одбор”.) Наравно, писмо Црњанског овде је документ првог реда и имаћемо у виду и те бројеве *Српској књижевној гласника*, које је уредио Одбор.

Не смемо заборавити да је Црњански, поред редовног посла у гимназији, био и редовни, хонорарни, сарадник *Полиџике* и *Времена* – у периоду од 1923. до 1925. године. (Недељко Јешић, који не воли кад Црњански ради ишта друго сем књижевног посла, одао је признање Црњанском на радној енергији – наиме, испуњавао је новинарску норму!)⁸³

⁸¹ Марко Ристић, *Три мртва јесника...* Видети белешку број 76.

⁸² Из писма Иви Андрићу од 8. новембра 1927. године, које доноси Радован Поповић (*Животи Милоша Црњанског*, Београд, 1980), сазнајемо да је Црњански у Уредничком одбору поред Слободана Јовановића, Исидоре Секулић, Милана Богдановића и Вељка Петровића (стр. 114). Потврду том писму налазимо у књизи *Са јисцима и о јисцима међурајним разговарао Драгољуб С. Ићковић* (приредио Марко Недић), Београд, 1992; наиме, Десимир Благојевић сведочи да га је у *Српски књижевни гласник* увео Милош Црњански (стр. 13).

⁸³ Неће бежати Црњански од сарадње у дневним листовима ни касније, али никада више неће бити сарадник у континуитету...

Дакле, Црњански зна шта су новине и шта је уређивање новина, међутим, *Игеје* су и за њега биле изазов и сасвим ново искуство: уређује их сам, а излазе једном недељно.

Игеје су, понављамо то већ трећи пут, почеле да излазе 6. октобра 1934. године. Остало је забележено да је Црњански у писму Миодрагу Ибровцу најављивао тираж од 10 000 примерака и да их је најавио за половину септембра – уз занимљив податак, који говори о томе да је Црњански слутио у шта се упушта; наиме, пре изласка првог броја из штампе, желео је да има припремљена четири броја.⁸⁴ (Наравно, није могао знати да ће већ други број морати бити другачији: јер, 9. октобра 1934. године у Марсеју је убијен краљ Александар I Карађорђевић. Заправо, сви бројеви после тога су морали бити другачији.)

Прва три броја – на 8 страна – појавила су се онако како је и најављено. Цена недељнику била је 3 динара, а годишња претплата била је 120 динара. Идеје су штампане и ћирилицом и латиницом.⁸⁵

После трећег броја наступила је криза. *Игеје* прескачу две суботе и тек треће суботе – после 21 дана – настављају да излазе. Али, сада на преполовљеном броју страна: свега 4 стране. Промењена је и цена: сада коштају 2 динара, а годишња претплата је пала на 96 динара. О узроцима кризе после трећег броја сазнајемо из редакцијског текста у петом броју: „Због чега код нас пропадају новине”. Часописи и листови пропадају јер претплатници и они који се рекламирају у новинама, не плаћају редовно. „Што се *Игеја* тиче уз ове илустрације ми ћемо дати само један податак. Администрација *Игеја* издала је око 1500 примерака свога 3 броја само у Београду и од ’продаваца’ није примила ни један враћен број и ни један динар.

Слична је међутим, слика ’обрачуна’ са трговачког гледишта и са већином продаваца у унутрашњости”.⁸⁶

Четврти, пети и шести број излазе редовно – сваке суботе. И онда опет пауза: од 24. новембра до 13. децембра 1934. године када излази седми број – али сада на 6 страна. Од седмог, па до последњег, 32. броја *Игеје* су излазиле на 6 страна – једном недељно – уз часне изузетке. По-

⁸⁴ Писмо Миодрагу Ибровцу од 27. августа 1934. године читамо у већ поменутој књизи Радована Поповића *Живот Милоша Црњанског*, Београд, 1980, стр. 165.

⁸⁵ Крлежин *Данас*, на пример, штампан је у Београду, латиницом, и коштао је 24 динара, а годишња претплата је износила 200 динара – излазио је на 128 страна. *Полиџика* је, тада, коштала 1 динар и имала двадесетак страна и још десетак страна реклама. Ово тек да се стекне приближна представа о односу цена...

⁸⁶ Не наводимо број странице *Игеја*, јер *Игеје* имају мали број страница: то би био вулгарни акрибизам.

стоје паузе између 10. и 11. броја (због Божића?), потом између 13. и 14. броја, а о паузи између 23. и 24. броја „уредништво” нас једино обавештава. (У питању су Ускршњи празници.) И постоји једна непланирана пауза. Наиме, број 30 од 15. јуна 1935. године је забрањен. (Ту забрану смо већ поменули у уводном делу, а о њој сазнајемо из напомене Уредништва, односно администрације у 31. броју: „Администрација *Идеја* обавештава своје претплатнике и продавце да је у немогућности да им достави 30. број *Идеја* од 15. јуна о. год. јер га је Државно Тужиоштво у Београду забранило”.)

Но, сачуван је и тај број и лако је видети који су текстови спорни. Спорна су била само два текста („До тог мора доћи” Милоша Црњанског и „Pravo lice slovenskega klerikalizma” Бојана Шантела) и Црњански је 30. број поновио као 31. – уз вешто маневрисање. Подужим текстом Момира Николића, који је требало да се доврши у наредним бројевима, једноставно је попунио простор који је настао изостављањем забрањених текстова. Број 32 се појавио редовно 29. јуна – и ту је био крај *Идејама* Милоша Црњанског. Интересантно је да су читаоци могли добити све бројеве – сва 32 броја – за 60 динара, са урачунатом поштарином. Наравно, новац се шаље унапред – поштанском упутницом на адресу администрације *Идеја*: Београд, Обилићев венац 29/1. (У питању је палата Руски цар.)

Можда бисмо на овом месту могли донети и неколико реченица о обраћању администрације *Идеја* „повереницима, комисионарима и распродавцима”. Мада све стаје у једну реченицу: или пошаљите новац за продате бројеве или те бројеве вратите! Симпатичне су те опомене, понекад: када се број враћа није довољно вратити само насловну страну! Понекад се чује и вапај упућен читаоцима „да своје адресе, ако Бога знају, исписују читко”. Наравно, уз све то иду и сталне претње да ће лист бити обустављен онима који не плаћају... (Уосталом, то је било опште место свих новина у нашој историји...) Помињаће се, овде, и конкретна имена.

Већ у другом броју јасно пише: „Никоме, и ни под каквим изговором, лист се не шаље бесплатно. Свакоме без разлике, ко не шаље претплату, или не врши обрачун, лист се обуставља”. Позивају се читаоци да шире *Идеје*, да их показују пријатељима...

И у наредном, трећем, броју наставља се иста прича. У четвртном броју на првој страни *Идеје* оптужују распродавце за кризу листа... И тако из броја у број... Отуда се морају издвојити бројеви у којима нема обраћања распродавцима: то је број 14, потом број 16, а број 27 је такође

без обраћања – али, у том броју је на последњој страни донет списак седамдесетак важнијих сарадника; као својеврсно обраћање читаоцима.

У обраћању читаоцима указује се на ситне грешке (грешком је на броју 11 стављено да је број 12), најављује се и кад ће субота бити без *Идеја*, уредно су обавештени о забрани недељника... Али, постоји и специфична комуникација са читаоцима. Понекад ће се и писма читалаца објавити, а понекад ће се на писмо и јавно одговорити. Лепо је и актуелно писмо распродавца из Крушевца, који се обраћа ономе ко буде отварао пакет са враћеним бројевима *Идеја*. („Друже, који отвараш овај пакет, жао ми је што овакав један лист пун духовитости и племенитости не може да просперира у овај јадни Крушевац, а да је нека криминалистика и авантуристика да виш како би главачки трчао овај наш несретни младеж, ал шта ћеш тако ти је то данас.”)⁸⁷ Донеће се чак и стихови оних који пишу *Идејама*.

Занимљиво је да Црњански понекад исте прогласе упућене распродавцима, штампа ћирилицом и латиницом – један до другог.

Рекли смо већ да је *Идеје* Црњански уређивао сам. Једино име које се везује уз *Идеје*, које је стигло до нас, из пера Милана Јовановића Стоимировића, јесте: Богољуб Јевтић. Каже Стоимировић да је Црњански „издавао некакав лист *Идеје* у коме се залагао за Богољуба Јевтића и некакав дириговани патриотизам”. Када је Јевтић пао, каже даље Стоимировић, Црњански је остао дужан штампарији...⁸⁸ Јесте Богољуб Јевтић (1886–1960) био председник Владе – готово у исто време док су излазиле *Идеје* – од децембра 1934. па све до јуна 1935. године, међутим, о самом Богољубу Јевтићу не видимо неке трагове у *Идејама*. Но, напуштамо терен нагађања.

Шта прво пада у очи када се погледају *Идеје*? Извесна полемичност и извесна небрижљивост – готово нека недовршеност. Покушаћемо то да објаснимо. Нема редовних рубрика у сваком броју, нема истих сарадника у неким рубрикама (које захтевају сталне сараднике)... На пример, уводник је на првој страни и најчешће је из пера Милоша Црњанског – али, у десетак бројева нема његовог уводника. На првој страници је и рубрика Пером у срце – жива, занимљива, актуелна – и ту рубрику најчешће попуњава Црњански. Некад се потпише, некад не. (Али, постоје и бројеви без те рубрике.) Интервјуи су на другој страници – али постоје и бројеви без интервјуа. Има бројева и са интервјуом

⁸⁷ Број 9 од 27. децембра 1934. године у рубрици Пером у срце.

⁸⁸ Милан Јовановић Стоимировић, *Порџреји ирема живим моделима* (приредили: Стојан Трећаков и Владимир Шовљански), Нови Сад 1998, стр. 220.

на првој или, пак, на трећој страни. Приповедака нема у сваком броју, као ни поезије. (Највише ове накнадне љутње изазива започета Антологија *Идеја* – која се буквално појављује као река понорница.)

Ово није суштинска примедба – једноставно има се утисак да је технички уредник често мењан; чак се и исте илустрације понављају: лик насмејане сељанке појављује се два пута, а исти сељак нас са страница *Идеја* гледа чак три пута. Једном се чак и у „живој глави” појављује датум из прошлог броја.⁸⁹

Мада се рука уредника види у наднасловима и поднасловима, као и у ономе што је из текста издвојено и уоквирено. (Данас је један од највећих проблема наше штампе то што наслови немају увек додирних тачака са садржајем текстова изнад којих стоје...)

Један једини пут поднаслов као да обмањује – као да се нуди нешто више. Наиме, поднаслов гласи: СЛОВЕНАЧКИ ЧАСОПИС ПРИКАЗУЈЕ СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ, а тек при дну приказа часописа *Dom in svet* имамо свега неколико реченица: „Чудни су прикази из Српско-хрватске књижевности. Тако најпре долази приказ књиге *На журу и друје хумореске*, од г. Николе Карановића, а затим приказ неке језовите књиге г-ђе Хлапец-Ђорђевић.

То је мало, и рекли бисмо, из погрешне перспективе”.⁹⁰

(То је мало и за онакав поднаслов – додајемо ми.)

Иначе, Црњански баш тим наднасловима и поднасловима обликује *Идеје*. Кад доноси текст из Париза, на пример, о односу француске Академије према песницима, онда се изнад објављеног текста појави наднаслов: САСВИМ КАО И КОД НАС.⁹¹

Пун смисао тог уредничког обликовања види се кад Црњански изнад песама Ђуре Арнолда напише: МАЛО СТАРЕ СОЦИЈАЛНЕ ЛИРИКЕ. Или, кад изнад песама Станислава Бајића напише: НЕСОЦИЈАЛНА ЛИРИКА МЛАДИХ. Мада је најинтересантније кад Црњански објави једну пацифистичку комедију Ернста Толера, *Доле мир*, а онда, испод тога, крупнијим словима, у виду подналова напише: ПО НАШЕМ МИШЉЕЊУ ЈЕДНА КЊИЖЕВНА ГЊАВАЖА. (Узгред, Ернст Толер је немачки писац, пацифиста, који је хваљен у Француској.

⁸⁹ У броју 20 од 30. марта 1935. године на страни 6 не стоји датум 30. март, већ 23. март 1935. године.

⁹⁰ *Идеје*, број 29 од 8. јуна 1935. године.

⁹¹ *Идеје*, број 22 од 13. априла 1935. године.

Црњански каже да је то дело „безначајно и досадно” и доноси одломак да се читаоци увере колико је то дело безвредно.)⁹²

Или кад се објави драма младог словеначког књижевника, Ивана Мрака, *Линколн*, уз ту драму иде и критика нашег позоришног репертоара. „Доносимо, на овом месту неколико сцена из драме младог словеначког књижевника (који није пророк у свом завичају) о Линколну, претседнику северно-америчких држава, трагичне судбине. Драма Г. И. Мрака, која изазива многе, актуелне асоцијације није примљена ни од једног нашег позоришта – познатих по строгом (!) избору својих комада”.⁹³ (Узгред, *Линколн* је приказан у Љубљани тек 1937. године.)

Мада је некад поднаслов и информативног карактера. Кад, на пример, Десанка Максимовић прикаже *Бујарске дечије њриче* и напише „Преводилац је у предговору дао слику развоја...” читалац остаје у чуду ко је тај преводилац – јер, Десанка Максимовић је заборавила да помене његово име. Али, у поднаслову, који је истакнут као садржај странице, Црњански као уредник бележи: ПАУНОВИЋЕВИ ПРЕВОДИ БУГАРСКИХ ДЕЧИЈИХ ПРИЧА...⁹⁴

(Једино у *Идејама* постоји наднаслов: АНТИМАТЕРИЈАЛИСТИЧКА ГЛЕДИШТА.)

Није тешко закључити да су наднаслови, као и избор најзанимљивијих делова, из главе Милоша Црњанског. То се лако види кад из текста Димитрија Најдановића издвоји најзанимљивији део: неће написати, као Најдановић, „Микеланђело”, већ „Микеланцело”, као што је то увек чинио. („Маркс је написао томове да докаже: да је ’Мојсије’ извајао Микеланцела, да је ’missa solemnis’ компоновала Бетовена, да је Фауст написао Гетеа, да је Америка пронашла Колумба, да је барут измислио Кинезе”).⁹⁵

Мада, морамо то признати, са предрасудама смо приступили читању *Идеја* – то је најпре она прича о тексту „Ми постајемо колонија стране књиге”.⁹⁶ (Очекивали смо искључиво домаће гласило!) И ту нас је Црњански изненадио мером са којом доноси прилоге из страних књижевности, као и заокретом који је направио увођењем у читалачки видокруг бугарске, словеначке, пољске, мађарске књижевности... Има

⁹² *Идеје*, број 18 од 16. марта 1935. године.

⁹³ *Идеје*, број 20 од 30. марта 1935. године.

⁹⁴ *Идеје*, број 31 од 22. јуна 1935.

⁹⁵ *Идеје*, број 13 од 2. фебруара 1935.

⁹⁶ Милош Црњански, „Ми постајемо колонија стране књиге”, *Време*, XII/3659, 9. III 1932. стр. 2; бр. 3662, 12. III, 2.

ту и прилога из италијанске, француске, руске, али и из грчке књижевности. (Није занемарљив податак да грчка књижевност буквално не постоји у крфском *Задавнику* 1917. и 1918. године!)

Али, оно што је најјачи утисак када су *Идеје* у питању јесте разбијање окамењене представе о Црњанском као сујетном човеку. (Поводом сто година од рођења Милоша Црњанског, један наш писац као да је све што је о Црњанском као човеку писано, сажео у једну формулацију: „пакосништво јаке таштине“).⁹⁷ А против те тезе најпре говори списак сарадника *Идеја*. Тај списак је у најмању руку, свакоме ко иоле познаје Црњанског, неочекиван. Сарадник *Идеја* је и један Бранко Лазаревић – још уз његово име пише да је он НАШ НАЈПОЗНАТИЈИ КРИТИЧАР ПРЕ РАТА. Да ли да подсетимо читаоце на то како је Бранко Лазаревић приказао *Лирику Ишјаке*?⁹⁸ Ту је и Сима Пандуровић! Да ли се сетити укупне активности Симе Пандуровића против авангардних писаца? (Једно огромно поглавље у књизи *Српска авангарда у њо-лемичком контексту*, Нови Сад, 1991. године, Гојко Тешић је посветио сукобу Симе Пандуровића са авангардним писцима.) Или да посебно издвојимо само оно што је Пандуровић писао против *Лирике Ишјаке*?⁹⁹

Јасна је и судбина односа Милоша Црњанског и Марка Ристића те 1934. и 1935. године – то смо већ отворили – но, неће га Црњански заобићи кад буде састављао Антологију *Идеја*.

Као сарадник *Идеја* појављује се и писац књиге *Београдска књижевна афера* (у којој о Црњанском није писано нимало повољно!) –

⁹⁷ Председник Одбора за прославу стогодишњице рођења Милоша Црњанског, Добрица Ћосић, у говору на Свечаној седници 26. октобра 1993. године поменуо је „пакосништво јаке таштине“, да би у књизи *Писци мога века* (Београд, 2002) то преиначио у „пакосништво човека јаке таштине“. Живан Милисавец, у књизи *Аушолојорјетии с йисама*, Нови Сад 1988, – описујући први сусрет са Црњанским – признаје да је очекивао једног циничног, заједљивог, непријатног и грубог човека, а имао је прилике да упозна „питомог и заиста пријатног човека“ (стр.145).

⁹⁸ Бранко Лазаревић, „Лирика г. Црњанског“, *Српски књижевни гласник*, н. с. књ. II/7, 1921, стр. 529–535. Из овог текста са изразито негативним судом издвајамо: „Није овде у питању неразумљивост него збуњеност. И не само то него и: смушеност, опсенарија, намерно померање, извитоперавање, логичка прескакања и пуштахилук. Песнику је стало до неразумљивости“. Једва је Лазаревић нашао нешто стихова – „строфу ниједну“ – који се могу узети за успеле.

⁹⁹ Сима Пандуровић, „Наша најновија лирика. *Лирика* Густава Крклеца. *Лирика* Мирослава Крлеже. *Лирика Ишјаке* Милоша Црњанског“, *Мисао*, I, књ. I/5, 1920, стр. 381–393. Пандуровић ће помало надмено забележити: „Поезија Г. Црњанског је мешавина најбруталнијих неукусности, хотимичне анархије, бизарности, живе и импресивне фантазије“. То што Црњански пише, по Пандуровићевом мишљењу, јесте „шарлатанска мистификација псевдо-поета“.

Станко Томашић.¹⁰⁰ Али, ипак делује нестварно – враћамо се на оно „пакосништво јаке таштине” – кад у *Идејама* прочитамо ко је највећи живи југословенски писац! Писац Црњански није никог пуштао испред себе, а Црњански као уредник *Идеја* то чини! Већ у 11. броју *Идеја*, (17. јануар 1935) Станислав Винавер бележи да је Крлежа највећи живи југословенски писац... А још се није ни осушило мастило на текстовима поводом полемике између Крлеже и Црњанског после „Оклеветаног рата”... (Пале су и тешке речи.)¹⁰¹ Једноставно, ту нас уредник Црњански изненађује. (Зоран Аврамовић у пионирском тексту о *Идејама* истиче да аутономија сарадника *Идеја* није нарушавана... Овај Винаверов текст снажно поткрепљује ту тезу.)¹⁰²

Ако знамо уреднички рад Црњанског у новосадско-београдском часопису *Дан* – онда ће нас чекати још једно изненађење. У *Дану* је Црњански као уредник штампао своје већ објављене литерарне радове. Прецизније: прештампавао. (Недељко Јешић је забележио да је Црњански у *Дану* био бољи као сарадник неголи као уредник.) Међутим, у *Идејама* иако прештампава туђе песме, у Антологији *Идеја* – самог Милоша Црњанског нема! И ако бисмо изнели кључну примедбу тој недовршеној антологији (ако се уопште могу изрицати примедбе недовршеним пословима) – онда би се та примедба односила на изостављање Црњанског из те антологије. Јер, њему је место уз Растка, Винавера, Манојловића, Ујевића, Миличића, Косора. Природно место.¹⁰³

Објављује Црњански политичке уводнике, обликује туђе радове (наднасловима и поднасловима), пише књижевну критику, коментаре, полемике, доноси анегдоте – али ништа од својих чисто књижевних радова Црњански у *Идејама* не објављује.

¹⁰⁰ Тема књиге *Београдска књижевна афера*, Загреб 1932. године, је полемика између Милоша Црњанског и Милана Богдановића. Повод за ту полемичку је текст Милоша Црњанског „Ми постајемо колонија стране књиге”. Станко Томашић је, као и читава југословенска јавност – са изузетком Ивана Невистића и Дамњана Ковачевића – стао на страну Милана Богдановића. Тек данас се о тој „афери” другачије суди!

¹⁰¹ Милош Црњански, „Оклеветани рат”, *Време*, XIV/4379, 16. III 1934, стр. 5; Мирослав Крлежа, „Милош Црњански о рату”, *Данас*, I/4, 1. IV 1934, стр. 55–60; Милош Црњански, „Мирослав Крлежа као пацифист”, *Време*, XIV/4442, 22. V 1934, стр. 3.

¹⁰² Можда бисмо се, на овом месту, могли задржати на том пионирском тексту Зорана Аврамовића (видети белешку број 78). Наиме, Аврамовић није бежао од прџавог посла – од односа *Идеја* и фашизма и теме расног питања – и разбијао је та окамењена места, која су пратила Црњанског!

¹⁰³ Ако бисмо терали мак на конач и кренули у реконструкцију те недовршене Антологије *Идеја*, онда нам, имајући у виду шта Црњански ради те 1935. године, прво пада у очи одсуство Лазе Костића! Али, напуштамо ту причу...

Иако ће ово звучати као опште место, ипак ћемо и то написати. Књижевним гласилима, место у једној култури умногоне зависи од снаге књижевне критике коју негују. И Црњански је то знао. Када је критика у ширем смислу те речи у питању, онда је кључна личност *Идеја* – нема никакве сумње – Станислав Винавер.

Али, ако погледамо књижевну критику у ужем смислу те речи – као приказе конкретних књига – онда нам најпре пада у очи да критику у *Идејама* не пише само један критичар – али и то да сваки објављени критички текст има став: да се од вредносног суда не бежи. Наравно, овде морамо одвојити књижевну критику од књижевне хронике – притом *Идеје* знају да пренесу и оно што пише у другим гласилима.¹⁰⁴ Као што *Идеје* немају свог књижевног критичара, исто тако место књижевне критике у недељнику није чврсто фиксирано. Наиме, може се наћи и на другој, а не само на шестој страни – на којој се најчешће налазила.

Исто тако важно је рећи да су странице *Идеја* отворене и за млађе критичаре: то су најпре Бошко Новаковић, Синиша Пауновић, Иван Мрак, Десанка Максимовић.

Критиком се у *Идејама* јављају: Ранко Младеновић (приказао је роман Александра Илића *Цијански шестаменит*, који је, по његовом мишљењу, слабији од романа *Глувне чини*);¹⁰⁵ ту је и Тодор Манојловић, који је приказао роман *Осврво* мађарског писца Мараја Шандора.¹⁰⁶ (Радња романа се дешава у Дубровнику и на Локруму – отуда се нашао у Манојловићевом видокругу.) Бошко Новаковић приказује *Савремене бујарске иријовейке* у преводу Николе Мирковића.¹⁰⁷ („Ми познајемо

¹⁰⁴ Преузеће се, на пример, из *Правде*, оно што се пише о едицији „Наша књига” Геца Кона, коју уређује Живко Милићевић. То су књиге само по спољашњости, а по садржини никако. То је едиција која више од годину дана „малтретира читаоце до свирепости”, а може да послужи „за лектуру сентименталним Тотичама које су веома издржљиве и веома стрпљиве” (*Идеје*, бр. 32, од 29. јуна 1935. године). Пре тога су већ, у броју 19, од 23. марта 1935. године *Идеје* пренеле оно што је о Радићевој књизи *Кроз живој*, писано у *Народној омладини*. Можда није небитан податак да се Геца Кон, као издавач, рекламирао у првом броју *Идеја*. (А касније га нешто и нема.)

¹⁰⁵ *Идеје*, број 1, од 6. октобра 1934. године.

¹⁰⁶ *Идеје*, број 3 од 20. октобра 1934. Можда бисмо на овом месту могли рећи нешто и о специфичном односу између Милоша Црњанског и Тодора Манојловића. Иако се Црњански љутио на Тодора Манојловића због небрижљивог штампања *Дневника о Чарнојевићу*, иако су разменили жестоке текстове о утицају мађарске књижевности на српску (М Црњански, „Утицаји мађарске културе”, *Политика*, XX/5643, 9. I 1924, 3–4; Т. Манојловић, „Писмо Г. Милошу Црњанском књижевнику и новинару”, *Трибуна*, XXI/43, 24. II 1924, 2–3); – до краја су били не само најближи сарадници, већ и пријатељи! (И ова фуснота говори о одсуству сујете Милоша Црњанског.)

¹⁰⁷ *Идеје*, број 3 од 20. октобра 1934.

и западне и источне књижевности и скандинавске, и мађарску, и америчку и шпанску књижевност – само једва доспемо да упознамо једну књижевност која нам је блиска по многим својим особинама”). Ове Новаковићеве речи као да је написао сам уредник *Идеја*.

Бошко Новаковић је приказао и књигу Павла Поповића о Миловану Видаковићу.¹⁰⁸ И то изузетно афирмативно. (Узгред, Павле Поповић, као тема, чест је гост *Идеја*, најпре као неко ко води Српску књижевну задругу. Отуда је и примио много удараца. А „најубитачније” је о њему у тој уредничкој улози писао Станислав Винавер: супротставио је младог Павла Поповића старом Павлу Поповићу.) Као књижевни критичари јављају се и данас заборављени Станислав Бајић,¹⁰⁹ али је ту и Милан Кашанин.¹¹⁰

Свети Сава – јер 1935. година је његова година – јунак је више књига, а у *Идејама* су приказане књиге Уроша Џонића и Станоја Станојевића. О Џонићевој књизи писао је Драгутин Костић,¹¹¹ а о Станојевићевој пише Милош Црњански.¹¹² Димитрије Најдановић – искључиви антимарксиста – приказао је роман *Кајин њуџ* Павла Бихаљија.¹¹³ (Главна јунакиња тог романа је Милка Жицина.) И док је Винавер у *Идејама* објављивао студије о Скерлићу, дотле је Милан Ђоковић приказао став нове генерације према Скерлићу – поводом Скерлићевих студија које је објавила Српска књижевна задруга.¹¹⁴ (Узгред, *Идеје* су објавиле и лепа сећања на Скерлића из пера Мирка Королије.)¹¹⁵

Заправо, из круга предратног *Српској књижевној власника* (Богдан Поповић, Павле Поповић, Јован Скерлић, Бранко Лазаревић) – *Идеје* су једино игнорисале Богдана Поповића! Као да је жив сахрањен.

Иван Мрак – чест гост на страницама *Идеја* углавном је приближавао словеначку књижевност српској читалачкој публици – приказује и

¹⁰⁸ *Идеје*, број 5 од 17. новембра 1934.

¹⁰⁹ *Идеје*, број 7 од 13. децембра 1934.

¹¹⁰ *Идеје*, број 8 од 20. децембра 1934.

¹¹¹ *Идеје*, број 10 од 3. јануара 1935.

¹¹² *Идеје*, број 12 од 24. јануара 1935.

¹¹³ *Идеје*, број 11 од 17. јануара 1935.

¹¹⁴ *Идеје*, број 11 од 17. јануара 1935. „Али је сигурно да ће његов [Скерлићев] траг остати много дубљи него што би хтели лажни модернисти који су изродили читаву војску књижевне недоношчади” – пише Милан Ђоковић. (Још један прилог тези Зорана Аврамовића о аутономији сарадника!)

¹¹⁵ *Идеје*, број 5 од 17. новембра 1934.

песме Фрање Алфиревића, хрватског песника.¹¹⁶ Но, оно што је посебно интересно јесте да је Црњански топло дочекао ново издање Мажуранићевог епа *Смрт Смаил аје Ченџића*. То издање је за штампу приредио Младен Лесковац и Црњански не пропушта то да забележи.¹¹⁷ (Ту се сад можемо вратити на уреднички рад Милоша Црњанског у *Српском књижевном гласнику* и сетити се да је управо Црњански објављивао поезију Младена Лесковца!)

Винавер је, потписујући се само SW, скраћено од Swann, под насловом „Библиографија” приказао неколико књига.¹¹⁸ Но, то је пре књижевна хроника неголи књижевна критика – али, хроника из које се види став.

Наравно, има и непотписаних текстова, има и оних који су потписани само иницијалима; има и оних после којих редакција *Игеја* (читај: Црњански) бележи да је сагласна са последњом реченицом приказа. Понекад се у непотписаној критици доносе и песме аутора чија се књига приказује... А Винавер – поново као Swann – приказује *Дела Симе Пандуровића*. (Није задовољан другом књигом и начином на који Пандуровић мисли о поезији: „Много је ту неочекиваног кинђурења са великим књишким речима, много старовремене и уџбеничке патетике која није скромна, као стихови – а изнад свега се кочопери једна догматика обичне јасности и уске трезвености, у уметничком подручју, којој нису били потребни у том стадијуму толики хвалоспеви”).¹¹⁹

Радосав Меденица је приказао Геземанову књигу о Црногорцима,¹²⁰ а оно што смо већ рекли, као књижевни критичар јавља се и Десанка Максимовић,¹²¹ која је, иначе, у *Игејама*, највише заступљена као преводац са бугарског језика.

Све у свему лепо је читати књижевну критику у *Игејама*. Није везана за само једну групу писаца – то смо покушали да илуструјемо – већ је њена кључна одредница: отвореност. Наравно, општем повољном утиску о критици доприносе и студије, али и кратки, успутни коментари. (Долазимо у искушење да поновим да су ефектни и духовити коментари о поезији Радована Коштутића у рубрици Пером у срце.) Иако критику

¹¹⁶ *Игеје*, број 13 од 2. фебруара 1935.

¹¹⁷ *Игеје*, број 17 од 9. марта 1935.

¹¹⁸ *Игеје*, број 19 од 23. марта 1935.

¹¹⁹ *Игеје*, број 28 од 1. јуна 1935.

¹²⁰ *Игеје*, број 31 од 22. јуна 1935.

¹²¹ *Игеје*, број 31 од 22. јуна 1935.

често пишу најразличитији аутори, препознатљива је по вредносном суду и литерарном ставу. Књижевна критика у *Идејама* као да је употпунила оно што је чиста белетристика.

Могуће је да је ова прича о уредничком рукопису Милоша Црњанског само покушај увођења накнадног реда. (Не само увођење реда у сам недељник: већ и покушај увођења реда у читање *Идеја* – што је, очито, бесмислен покушај!) Али, ако су *Идеје* биле недељник „за књижевност, политику и друштвена питања”, не видимо ниједан разлог због чега не бисмо у први план ставили чисту књижевност. (Без обзира на све што би било прећутано у таквом суженом виђењу.)

А ту је поезија најубедљивија!

Дакле, ако се погледа поезија која је објављивана у *Идејама* и начин на који је објављивана и ту нам се може учинити да је технички уредник често мењан и да реда нема. (Рекли смо већ да постоје и бројеви без песама.) Међутим, ако се занемари тај недостатак реда – у смислу да читалац зна на којој страници га очекује поезија – оцена о поезији у *Идејама* биће више него повољна. Јер, ту су објављене највредније песме готово свих важнијих песника.

Тек, прва песма („Матери”) у *Идејама* објављена је на словеначком језику. Писац је већ помињани Иван Мрак, који се тада налазио у Паризу. Објављене су и две песме Анри де Монтерлана у преводу са француског језика (Тодор Манојловић), а о Анри де Монтерлану пише Исидора Секулић.

Први српски песник који је објавио песму у *Идејама* био је Станислав Винавер. У другом броју објављује: „Песма је зато да се научи напамет”. Трећи број је без песама српских песника, а у четвртном броју имамо две Дисове песме: „Распадање” и „Оргије”.

До почетка Антологије *Идеја* (9. број) имамо песме српских песника у сваком другом броју. После Винавера и Диса, у броју 6 је Момчило Настасијевић, а у осмом броју је песма Тодора Манојловића.

У деветом броју почиње Антологија *Идеја*, која се рачва на две стране: један крак чине наши савремени песници, а други крак чине „наши песници у прошлости”. Наравно, и ту имамо осећај недостатка реда. Наиме, понекад нам се учини да су технички уредници заборавили да ставе наднаслов који упућује на Антологију *Идеја*. Најједноставније би било све песме објављене у *Идејама* посматрати у контексту једне имагинарне Антологије *Идеја* (коначно, леп број тих песама уистину би могао да се нађе у свакој антологији), али, чињеница је исто тако, да је редакција *Идеја* желела и графички да одвоји ту Антологију *Идеја*, која је требало да се ствара пред очима читалаца из броја у број.

Одвојићемо у овом виђењу песме старих песника (Иван Гундулић, Фран Крста Франкопан, Иван Бунић Вучићевић, Антун Канижлић, Силвије Страхимир Крањчевић, Динко Рањина) од новијих песника (Душан Васиљев, Ранко Младеновић, Јосип Косор, Сибе Миличић, Тин Ујевић, Милица Селем Костић, Сима Пандуровић, Јокица Миличић, Миливој Босанац, Момчило Настасијевић, Александар Њагул).

Овде читаоце морамо вратити на сам почетак текста и подсетити их на сва она имена која су се под поднасловом „Песници после рата” наша у Антологији *Идеја*. Део традиције постају тако и они, који су традицију највише негирали: у смислу да од њих почиње књижевност... (Јасно је да мислимо на надреалисте.)¹²²

Слика о поезији у *Идејама* биће потпунија ако овом избору додамо и све објављене песме на словеначком језику и преводе са француског, италијанског, бугарског, грчког, па и оно што чуди – са руског језика. (Али, чуди и име преведеног песника – Мајаковски!)

Открили смо и једну заборављену, непотписану, Винаверову или песму Ранка Младеновића: на необичном месту, на самом крају листа, као решење за шаховски проблем! Ако ју је технички уредник ставио на право место?¹²³

Од савремених песника – иако он обележава предратно доба – нема стихова Јована Дучића. Али, Дучић је један од јунака рубрике Пером у срце. (Истина, негативан јунак – најчешће му је упућен благ подсмех.)

Ту рубрику смо већ помињали. Она захтева посебну пажњу. У њој се најпре прати књижевни живот – са повременим излетима или у политичка питања или у разговоре са читаоцима. Неколико текстова Црњански потписује својим иницијалима; за неколико знамо да их је он написао (види се то из текстова), а пет текстова је потписано псеудонимом КЕЛКЕН. (До разрешења псеудонима нисмо стигли.)

Успева Црњански на малом простору да нам представи оно што је књижевни живот – најпре на примеру рада културних установа („Цвијета Зузорић”, Српска књижевна задруга) или часописа (*Српски*

¹²² „Најуспелија карикатура марксизма јесте надреализам” пише у рубрици Пером у срце, Димитрије Најдановић; *Идеје*, бр. 13 од 2. фебруара 1935.

¹²³ „Решење коњичког скока бр. 10”: И муке му дотрајаше / И патњи му дође крај; Сад се шире груди наше, / Одлан’о им уздисај // На сусрет му уздах носи / Из срдаца наших глас: / трпео си, патио си, / Не за себе, већ – за нас! // Смилово се анђо правде, / У мрачни му син’о стан / Из тог мрака нама саде / Ево, свита свечан дан. // Иде мелем нашој рани – / Долази нам као дар – / Из сред срца ишчупани / Враћа нам се топли жар. *Идеје*, 11, 17. јануар 1935.

књижевни *гласник*), али је прави мали бисер, то већ други пут истичемо, објављивање стихова Радована Кошутећа.

Када се погледају имена прозних писаца, и ту су *Идеје* биле занимљиве. Ипак ту објављује своје нове радове један Иво Андрић. Сарадник је и Исидора Секулић; ту је и Тодор Манојловић. Покушава Црњански да афирмише и младе писце. (Објављује ту прозу и Десанка Максимовић!) До приповетке у *Идејама* му је стало – то се види већ у другом броју када се извињава читаоцима што је та рубрика (он каже „редовна рубрика“) изостала. (Овде „редовна“ после само једног броја, звучи мало несретно, али...)

Негују *Идеје* и драму. Чак три драмска текста су објављена.¹²⁴ Дакле, *Идеје* делују литерарно убедљиво, разноврсне су, живе; недељник који би – тако конципиран – и данас имао публику. Полемичне су. Не беже од изношења својих ставова; не одступају. (Полемике у којима учествују захтевале би посебан текст.)

Идеје, природно, у својој жељи да буду живе и актуелне, нису неговале тематске бројеве. Али, стицајем несрећних околности већ добар део другог броја посвећен је смрти краља Александра I Карађорђевића. Ипак, пети број могао би се назвати Андрићевим бројем. На првој страници је Андрићева фотографија; на другој страници је један од најбољих интервјуа које је Андрић икада дао („Понекад се питам да ли то није нека врста мистичне казне за нас који смо преживели“); ту је и одломак из његовог предавања о Његошу; затим је на трећој страници фрагмент из „Разговора са Гојом“ и најава књиге *Разговор са Гојом*. А на последњој, четвртој страници је донет садржај *Српској књижевној гласника*. Ту се помиње Андрићева приповетка „Јелена, жена које нема“.

Кад *Идеје* објаве необјављена писма Владислава Петковића Диса – у том броју ће објавити и две Дисове песме. У броју у којем је интервју са Симом Пандуровићем, природно, налази се и његова песма.

Дакле, тематских бројева нема; али се бројеви ипак тематски осмишљавају... (Понекад се тематски групишу – антимарксистички.)

Идеје прате све оно што се може ставити под заједнички назив: културни живот. Почевши од сликарских изложби, концерата, позоришних и балетских представа, филма, књижевних вечери, јубилеја најразличитијих врста, полемика, па све до коментарисања тог „културног

¹²⁴ Поред Ернста Толера и Ивана Мрака, које смо већ поменули, трећи писац чија је драма објављена јесте Боривоје Јевтић. (Истина, и овде је у питању одломак.) Објављена је трећа слика (први део) „драме једног нараштаја у три дела“ – *Принцип*. (*Идеје*, број 14 од 16. фебруара 1935. године.)

живота” у дневној штампи. И некролози су део културног живота, а прилике у књижевности, исто тако. (Прати се чак и војна књижевност!) Притом *Идеје* нису везане само за српски, па ни југословенски културни живот – имају своје дописнике из европских престоница. Или је можда најједноставније донети списак важнијих сарадника и запитати се које гласило је између два светска рата, на овим нашим просторима, имало виђеније сараднике?¹²⁵ (А притом је, то гласило, било отворено и за студентску омладину!)

На чисто литерарном плану највидљивија је борба за успостављање онога што је традиција (сада су и предатни део те традиције!) – и одбрана те традиције – коју бисмо могли назвати и одбраном поезије (у ширем смислу те речи) од сужавања књижевне чињенице на уско социјалну проблематику. То је оно што је истрајно, убедљиво и живо бранио Станислав Винавер, баш на страницама *Идеја*. (Уз уредника Милоша Црњанског, централна личност *Идеја*!)¹²⁶ Ту су кључни Винаверови текстови „У одбрану књижевности” (у којем брани књижевност од фељтонизма)¹²⁷ и „У одбрану наше књижевности”¹²⁸ – у којем Винавер не пристаје на то да књижевност сав свој пређени пут у тражењу израза одбаци, да би тако поједностављена била моћније оружје у рукама класе... Грубо речено, Винавер социјалну литературу доживљава као опасност по литературу уопште! (А то је била и основна идеја *Идеја*.)

¹²⁵ Довољно је видети ко је све дао интервју *Идејама*: Милан Ракић, Драгиша Васић, Иво Андрић, Бранко Лазаревић, Александар Белић, Драган Алексић, Владимир Ђоровић, Андре Жид, Сима Пандуровић, Андре Мороа... А за *Идеје* још пишу, поред ових које смо помињали, и: Бранислав Нушић, Хамза Хумо, Светислав Стефановић, Момчило Настасијевић, Јустин Поповић, Ксенија Атанасијевић, Павле Стефановић, Станоје Станојевић... Ако им додамо већ поменуте: Исидору Секулић, Винавера, Јосипа Миличића, Тина Ујевића, Тодора Манојловића, Ранка Младеновића, Милана Кашанина, Десанку Максимовић – да ли ће слика бити потпунија? Али, отворене су *Идеје* и за најмлађе: ту објављују и Миливој Босанац и Јокица Миличић. Ту је и Милодраг Јасеничанин. Ту су и они, после II рата, потпуно скрајнути: Милан Грол, Момир Николић, Димитрије Најдановић...

¹²⁶ Занимљива је белешка Милана Јовановића Стоимировића (*Дневник 1936–1941*, приредили: Стојан Трећаков и Владимир Шовљански, Нови Сад 2000) о сусрету са Богданом Поповићем 21. октобра 1939. године: „Видео сам се са Богданом Поповићем који ми се жаљаше да у Европи од 1914. до данас није створено ништа трајно на књижевном пољу, па ни код нас. Осуђивао је Винавера и друге снобове, који су дали рђаве примере” (стр. 315).

¹²⁷ *Идеје*, број 23 од 20. априла 1935.

¹²⁸ *Идеје*, број 24 од 4. маја 1935. Винавер касније прави пометњу кад у коначној верзији промени наслове ових текстова. Уместо „У одбрану књижевности” ставља наслов „У одбрану наше књижевности”, а уместо „У одбрану наше књижевности” ставља наслов „Опет у одбрану књижевности”.

*

А, да. Умало да заборавим. Оставио сам, још у фусноти број 77, дуг читаоцима. Нисам им открио име писца одреднице о Црњанском у *Југословенском књижевном лексикону*, који је одвојио Црњанског од *Идеја*. Вратићу и тај дуг: писац те белешке је нико други него један од редовнијих сарадника тих истих *Идеја* – Бошко Новаковић.¹²⁹

А више је него јасно да се *Идеје* не могу одвајати од Црњанског!

¹²⁹ Бошко Новаковић не само да је писац те белешке, већ је и члан четворочлане Редакције *Југословенског књижевног лексикона*!

ДОДАТАК

УТОПИЈА СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА

Сложиће се истраживачи дела Станислава Винавера да се о књизи *Заноси и њркоси Лазе Костића* не може говорити, а да се не помене *Књија о Змају* Лазе Костића. (Мада зачуђујуће велик број истраживача, односно приказивача Винаверове књиге, Костићеву књигу и не помињу.)¹³⁰ Али, сви који су се иоле подробније бавили Винавером, природно је, поменули су ту Костићеву књигу. У XX веку, ове две велике књиге српске књижевности, као да су бежале једна од друге. Костићева књига појавила се 1902. године, па 1984, те у Костићевим делима 1989. године. Винаверова књига, у прошлом веку појавила се само једном – 1964. године.¹³¹ Нису се приближиле једна другој, у XX веку, на ближе од две деценије.

¹³⁰ У књизи Станислава Винавера *Заноси и њркоси Лазе Костића*, објављеној 2012. године, приређивач, Гојко Тешић, доноси и прве приказе о овој Винаверовој књизи. Са изузетком текста Боре Дреновца „Митоманија Станислава Винавера” из 1952. године, сви остали текстови су из 1964. и 1965. године. (Нисмо сигурни да је Бора Дреновац уопште и читао Винаверову књигу!) Од књижевних критичара (Милован Данојлић, Вук Крњевић, Милан Влајчић, Новица Петковић, Радован Вучковић, Сретен Перовић, Душан Пувачић, Радомир Константиновић, Бранимир Донат, Ђорђевић Вуковић, Миро Главуртић, те критичари потписани иницијалима В. У. и Г. С.) једино је Миро Главуртић у приказу поменуо и Костићеву *Књију о Змају*. (Узгред, на 735. страни Винаверове књиге из 2012. године поткрала се грешка: Бора Дреновац је прекрштен у Николу Дреновца.)

¹³¹ На крају књиге у издању Форума из Новог Сада, пише да је штампање завршено у марту 1964. године, отуда 1964. годину узимамо као годину када се ова књига појавила, а не 1963. годину, коју наводи већина истраживача. (По Форумовом издању Винаверових *Заноса и њркоса Лазе Костића* наводићемо све цитате. Често ћемо читаоце упућивати на белешку број 131.) Узгред, издање из 2005. године је идентично издању из 1964. године. Једина предност овог другог издања је крупан слог! У самој књизи, нема ни помена – о томе ко је књигу приредио! (Гојко Тешић, у издању из 2012. године, као приређиваче наводи Надежду Винавер и Милицу Винавер Ковић.) Иначе, издање из 2012. године, до сада је најбоље, јер поред исправљених (уочених) грешака, као и неопходне (богате!) научне апаратуре, има и најпотпунији Садржај! (Захваљујући таквом садржају, омогућена је боља проходност кроз књигу.)

Тек их овај, XXI век, незаинтересован за литературу, приближава. Винаверова књига прештампана је 2005. године, па опет 2012. године. А Костићева о Змају прештампана је 2013. године. (Можда и у некој књи-жари нају места једна до друге.)

И један и други писац, поменуће књиге истицали су као своја најважнија дела.¹³²

Истина, књиге су настале из различитих побуда: Костић хоће да покаже да је Змај, у свом времену, прецењен, а Винавер да је Костић у српској књижевности потцењен. Лаза Костић полемисе са савременицима (или је боље рећи сувременицима?), а Винавер, претежно, са људима који нису живи. Лаза Костић пише, најчешће, читајући Змаја „ред по ред”, а Винавер, опет, најчешће с орловске висине. (Мада има и код Винавера читања, „ред по ред” – па чак и читања слово по слово...) И један и други пишу и о свом народу... И једна и друга књига су тешко дошле до издавача. Лаза Костић је књигу објавио о свом трошку,¹³³ а Винавер није ни дочекао да свој рукопис види укоричен. И Винавер је у своју књигу „уложио највећи труд и мозга и срца свога”. Пише Винавер због чега је његов *Лаза Костић* одбијен. „Одбијен је под изговором да се неки критичар не слаже са мојом високом оценом Лазе Костића. А ту је обухваћено доба све од српског покрета 1848 па надаље. Шта сам само архива прегледао! Шта сам докумената поиспроналазио! По-вео сам рачуна о новијим, нама непознатим документима из руских и бечких извора. Подвргнуо сам претресу проблеме наше прозодије, наше метрике, нашег театра, нашег народног слога и ритма. На све је ово неки назовикритичар одговорио, преко свога пиштоља; 'Ама дело није такво какво бих ја желео! Није па није', и – трес! – кубуром, па и топом – јер тај је критичар располагао и мерзерима”.¹³⁴

¹³² У разговору са Љиљаном Павловић, објављеном у листу *Рейублика* 1955. године, Станислав Винавер каже: „Моје најважније дело – о Лази Костићу – 'Нопок' није хтео да штампа.” (Цитирано по књизи 9, *Дела Станислава Винавера*, стр. 474. Приређивач Дела Станислава Винавера у 18 књига је Гојко Тешић). Лаза Костић, у писму Светиславу Стефановићу од 16 (2) X 1902. године, *Књиго о Змају* помиње као своју највећу књигу у коју је „уложио највећи труд и мозга и срца свога.” Видети: *Ејистолоарна био-трафија Светислава Стефановића* (приредио М. Ненин), Нови Сад 1995. године, стр. 270–271.

¹³³ Планирао је Лаза Костић да, уколико му остане новца, штампа и документарну историју *Књиго о Змају*, али... Не зна се ту ко је теже прошао од њих двојице!

¹³⁴ Да поједноставимо: није био само један критичар, већ их је било двојица. После опширне најаве Винаверове књиге у сплитском *Књижевном Јаграну*, I/7–8, 1952. стр. 4–5, (из пера самог Винавера), ствари су кренуле по злу. Сценарио је био лако препознатљив. Прво се огласио Бора Дреновац („Митоманија Станислава Винавера”,

Али, крајњи резултат је исти: и кад доказујете да ли је неко од песника потцењен или прецењен – ви издвајате оно што је вредно. (Отуда и бизаран податак да последњи цитиран стих у Винаверовој књизи није Костићев, већ стих Јована Јовановића Змаја.)

Оно, пак, што је различито у ове две књиге, јесте Винаверово зрнце утопије¹³⁵... Јер, Костић је прележао и мамурлук после пијанства, а Винавер пише у грозници... (Отуда Винавер остаје као најмлађи српски писац!)¹³⁶

Парадоксално наизглед, али из ове две књиге најмање сазнајемо о Лази Костићу; иако је Костић писац прве, а јунак друге књиге. (А притом је у своју стваралачку радионицу пуштао читаоца: откривао је себе сама.) Портрет Лазе Костића – истакла је то Марта Фрајнд – заклоњен је Винаверовим аутопортретом.¹³⁷ (Ако у наш видокруг убацимо „унутрашње чињенице”, онда ће нам бити јаснији Винаверов аутопортрет, који је саздан од његових опсесивних тема. А „унутрашње чињенице” су, каже Винавер, „дубље песничко искуство с погледом на Лазу”.)¹³⁸

И кад смо већ поменули судбину Винаверове најважније књиге, повежимо ту судбину, макар и на тренутак, са судбином Станислава Винавера у српској књижевности. Велико „уозбиљење” Винаверовог дела (иако би се Винавер први супротставио овој речи) догодило се тек

Књижевне новине, IV/66, 28. IX 1952, стр. 1). Винавер је одговорио жестоко у својој рубрици „Београдско огледало” („Необавештеност Боре Дреновца”, *Рејублика*, бр. 361, 30. IX 1952, стр. 3). Када се огласио извесни Мило Поповић, („Поводом написа Станислава Винавера у *Рејублицу*”, *Борба*, 17. X 1952, стр. 5) то је већ био „глас јавности” (јавност се тада редовно оглашавала у *Борди*), Нопок / Нолит вратио је Винаверу рукопис! (Прецизно о томе пише Гојко Тешић у напоменама уз Винаверову књигу *Заноси и њркоси Лазе Костића*, 2012.) Узгред, мерзер је артиљеријско оружје, кратке цеви и великог калибра: изгледа као дебели скраћени топ. Све ово о одбијању рукописа пише Винавер у тексту „На мрзану кућа остаје”, две године по одбијању рукописа. (*Уметности и кријтика*, Београд, I/5, 20. II 1954, стр. 2. Цитирано по књизи 4, *Дела Станислава Винавера, Одбрана њесништва*, страна 397.) О лику и делу Боре Дреновца најубедљивије је писао Николај Тимченко у тексту: „Станислав Винавер у педесетим годинама”. (Видети зборник *Књижевно дело Станислава Винавера*, стр. 151–171.)

¹³⁵ Павле Зорић помиње утопијски дух Омладине, који оличава Лаза Костић и додаје да га то зрнце утопије, више од свега, приближава Винаверу. Видети у Зорићевој књизи: *Станислав Винавер као књижевни кријичар*, Београд 1976, стр. 166.

¹³⁶ А најмлађи српски писац презирао је *сјармале* и *умерене*. Притом, Винавер као да пркоси XX веку: Јеврејин који се жени Немицом, а изјашњава као српски писац. Све оно што је XX век „волео”.

¹³⁷ Марта Фрајнд, „Винавер, Шекспир и Лаза Костић”, у: *Књижевно дело Станислава Винавера*, (уредио Гојко Тешић), Београд 1990, стр. 331–340.

¹³⁸ Видети белешку бр. 131, стр. 133.

три деценије после Винаверове смрти. Наиме, 1985. године одржан је у Београду велики (и у буквалном и у пренесеном значењу те речи) Симпозијум о Винаверу; а пола деценије доцније појавио се, такође у Београду, зборник *Књижево дело Стивана Винавера*. Наравно, нећемо прећутати име најзаслужнијег човека за проучавање Винаверовог дела, мада је јасно и да то не напишемо, да је реч о Гојку Тешићу.

Али, покушаћу да прећутим име једног другог човека, мада сумњам да ћу у томе успети. (Иако бих радо прећутао имена Боре Дреновца или, пак, Мила Поповића.)¹³⁹ Прећутаћу име човека, који је био спона између Винавера и Лазе Костића. (Био је пријатељ са обојицом.) Тај човек је у XX веку готово доследно прећуткиван у причи о односу Костића и Винавера – па да не кварим идилу. А да се случај комедијант у све умешао показује изузетак; односно да је „једини” (тих година када је Винаверова књига довршена) Бора Дреновац поменуо име тог човека уз Винавера.¹⁴⁰ Авај. А тај човек је једну деценију био пријатељ са Лазом Костићем, а после пријатељ са Винавером – најмање три деценије. Винавер је чак књигу *Мисли* писао кроз дијалог са погледима и покушајима тог човека; а у књизи *Смрти ишине* једино је том човеку посветио две песме. Приказивао је Винавер књиге тог човека; читао је приказе својих књига из пера тог човека; дописивао се са њим – коначно, постао је и пријатељ са сином тог човека. Важан нам је тај човек у откривању „првог” сусрета Винавера и Лазе Костића, али и дугогодишњег зрења Лазе Костића у Винаверу – мада смо ту на лепом терену нагађања.

¹³⁹ Убеђен сам да је Мило Поповић псеудоним Милована Ђиласа. (Између два рата Ђилас је користио псеудоним Мило Николић.) Није неважно да су Бора Дреновац и Милован Ђилас били и пријатељи и политички истомишљеници; коначно, после пада Милована Ђиласа, пише то Предраг Палавестра (*Историја српске књижевне кризиске*, том II, Нови Сад, 2008, стр. 829–830), Бора Дреновац више не објављује. Као да је Исидора Секулић – ни лук јела, ни лук мирисала – помогла Винаверу! Јер, Ђилас, претпостављам, после случаја са књигом Исидоре Секулић о Његошу, није желео још једно експонирање у јавности, па се определио за псеудоним. (А тај псеудоним је, по Винавера, ипак био блажи од пуног имена другог човека државе.) Није небитно ни то што Винавер није могао да објави одговор *извесном* Милу Поповићу! (У прилог мојој претпоставци иде и податак да се Мило Поповић, каже то Николај Тимченко, више није оглашавао. Видети белешку број 134.)

¹⁴⁰ Знамо и тачан датум када је Винавер довршио књигу о Костићу. Датум се налази на коверти писма упућеног Миховилу Томандлу. Писмо је из Београда за Панчево послато 30. јуна 1952. године, а већ 1. јула било је у Панчеву! Писмо се налази у Рукописном одељењу Матице српске, инвентарски број 37. 952. (Гојко Тешић је у издању из 2012. године објавио Винаверову преписку са Миховилом Томандлом – истина, без поменутих датума.)

Но, напустићемо на трен терен и прећуткивања и нагађања и узећемо, коначно, у руке и Винаверову књигу о Лази Костићу. Покушаћемо најпре да одредимо упоришне читалачке тачке, пре него што читаоцу препустимо у руке ову Винаверову књигу. Радивој Стоканов ће поменути „идеализовану биографију” Лазе Костића кад се дотакне ове књиге. Светозар Петровић ће пишући о Лази Костићу уз Винаверово име забележити „луцидни и некритични”... Сам Винавер кад буде писао о себи у *Новој њанџолоџији њеленџирике*, 1922. године, поменуће земљу Недођију „за зидање вароши добрих волшебника” са именом Утопија. Притом пратимо и Винаверово читање Лазе Костића у *Новој њанџолоџији њеленџирике*¹⁴¹ и тражимо оно што би и самог Винавера изненадило¹⁴²... (Читање које прелази у *велико сналажење*¹⁴³ између идеализоване биографије, луцидности, некритичности, али и зрнца утопије...)

Најпре ћемо се дотаћи идеализовања Костићеве биографије. (Мада је највише идеализован српски народ са својим „савршеним” језиком.) Све је подигнуто за октаву више: осећа се пицхева грозница – догађаји из прошлости прилагођавају се основној причи. А основна прича је да постоје „државни разлози” поезије: да од поезије све почиње, да је поезија изнад свега. И тај свет се чува и брани.

Има се осећај притом, да би Винавер све време да гурне дечака од седам, осам година (јасно вам је ко је тај дечак) у прве борбене редове 1848/1849. године. И не само да га гурне у прве борбене редове, него, као да од њега очекује да шкрипи зубима и песмом и смехом растерује непријатеља! Све одједном. А уз то му у руке ставља заставу! Тако га Винавер, у појединим тренуцима, види.

Има тих Винаверових „огрешења” која настају под повишеном температуром. Али, има и грешака које збуњују. Једној од тих грешака истински се чудило и Павле Зорић, који је пажљиво читао Винавера. Цитирам читав пасус: „Станислав Винавер је, пишући монографију о Лази Костићу изражавао становиште које је имало много додирних тачака

¹⁴¹ У „Костићевој” песми „Јован Крститељ”, Винавер заштрава употребу кованица до карикатуре.

¹⁴² Јасмина Грковић Мејдор је показала да је Лаза Костић дубоко заронио у језичку прошлост свога народа и да су многе Костићеве лексеме, које се, данас, тумаче као кованице, заправо припадале црквенословенском речничком фонду. Видети: Јасмина Грковић Мејдор, „Отисци језичке прошлости у делима Лазе Костића”, стр. 59–68 у Зборнику САНУ *Лаза Костић 1841 – 1910 – 2010* (уредио Љубомир Симовић), Београд 2011. године.

¹⁴³ Како пити воде са „седамдесет и седам извора у свакој од седамдесет и седам језичких гора”, које помиње Винавер? Видети белешку број 131, стр. 178.

са мишљењем некадашњих модерниста, али је ипак и сувише добро познавао стваралачки метод Лазе Костића да би могао олако тврдити како он није дотеривао своје песме”¹⁴⁴

И ту скрећемо пажњу на прву велику Винаверову грешку, коју је начинио Милан Савић, а коју је Винавер – некритички – преузео. Наиме, у књизи *Лаза Косић* (из 1929. године), Милан Савић пише како је Лаза Костић тражио рукопис назад, пре штампања, коректуре ради – не би ли само исправио словне грешке... А ако постоји писац у српској књижевности, који је исправљао текст до последње могућности исправљања, онда је то био Лаза Костић. Уверљиво је то показао Светозар Петровић.¹⁴⁵

Грешка је и прича о разлозима Костићевог писања у стојећем ставу. Одмах је Винавер пожуррио да га пореди са Гетеом, који исто тако стоји док пише, па је онда посегао за тумачењем психолога... А ствар је била више него једноставна. Болест Костићу није дозвољавала дуго седење... Убедљив је Радивој Стоканов.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Павле Зорић, *Станислав Винавер као књижевни критичар*, Београд 1976. године, стр. 156.

¹⁴⁵ Светозар Петровић, у постхумно објављеној књизи *Лаза Косић* (приредила Радмила Гикић Петровић), Нови Сад 2010, брани Лазу Костића као преводиоца. Притом исправља реченицу Милана Савића (коју је Винавер с „пуним поверењем” прихватио) о томе да је Лаза Костић био „можда једини књижевник који своје дело није по други пут читао”... То не да није тачно, већ је потпуно обрнуто. Најбољи пример за то јесте Костићев превод *Ромеа и Јулије*. Прву верзију превода, у наставцима, објављује у *Позоришћу* 1875. и 1876. године, а као књига превод се појавио 1876. Међутим, оно што је интересантно: први део *Ромеа и Јулије* у књизи је исправљен (другачији је него у *Позоришћу*), а други део превода из књиге, исправљен је у *Позоришћу*. (Књига се појавила пре коначног објављивања превода у *Позоришћу*.) Дакле, Костић ради на тексту до последње могућности исправљања. Но, овде морамо и обеснажити једну Петровићеву примедбу упућену Винаверу. Пише Петровић да је Винавер „својом оптиком толико заклањао предмет да је мало шта о тој ствари могао уверљиво рећи оному који о предмету сам није знао готово ништа” (стр. 46). То јесте тачно; али Винавера не чита онај који о предмету не зна баш ништа!

¹⁴⁶ Видети књигу Радивоја Стоканова *Трајовима Лазе Косића*, Београд 2011, стр. 218–219. Узгред, Гојко Тешић је на сугестију писца ових редова, а захваљујући испраживањима Радивоја Стоканова, исправио још једну грешку Станислава Винавера. (Винавер је тврдио да Костић своје *Песме* из 1909. године није објавио за живота Јулке Паланачки. Видети фусноту на 537. страни у књизи из 1964. године.) „Књига се појавила крајем јула 1909. године ’уочи пророка Илије’. Дакле, књигу јој је поклонио све са посветом.” Јулка Паланачки је умрла 12/25. октобра 1909. године. Видети у књизи Станислава Винавера *Заноси и њркоси Лазе Косића* из 2012. године на страни 798–799. Исправљам овде у фусноти још једну Винаверову грешку, коју је, у поменутој књизи Станислава Винавера на страни 789, исправио и Гојко Тешић на моју сугестију: „Георгије Бранковић није дао владичанство Илариону Руварцу. Георгије Бранковић (1830–1907) изабран је за српског патријарха маја 1890, после смрти патријарха Германа Анђелића! Илариону Руварцу је нуђено владичанство 1886, дакле, у време Германа Анђелића.” Ретко, ређе неголи што то Руварац заслужује, Винавер га помиње! Разлог је једноставан: одвећ је Руварац трезвен за ову књигу.

Винавер грешни и кад помиње Костићев став према Антонију Тони Хаџићу – и то се мора исправити. „Став Лазе Костића према Тони Хаџићу био је став неодољиве патње, беса, тешке резигнације” – пише Винавер.¹⁴⁷ А ствар, понављам се, стоји потпуно другачије. Довољно је завири у Костићеву преписку, па видети са колико се истинске меко-те Костић обраћа Тони Хаџићу: „Мили мој Јовишу”, „Драги побро-поочиме”, „Поштована душо”... Мада је боље пренети како у писму Валтазару Богишићу из марта 1892. године, Лаза Костић описује Тону Хаџића: „У осталом могу Вас увјерити, да је А. Хаџић најуљуднији човек мога познанства, оличена уљудност...”¹⁴⁸ Тону Хаџића Лаза Костић је волео – Тону није волео Милан Савић. Чуди се Лаза Костић Милану Савићу – и то знамо из преписке – како може имати било каквих неспоразума са Тоном...¹⁴⁹

Има ту још Винаверових заблуда. Реч је о односу Лазе Костића и Гаврила Змејановића, на пример. Из Винаверове књиге стиче се утисак да је Лаза Костић био ближи патријарху, па се преко патријарха приближио Змејановићу... А било је управо обрнуто.

Потом, споран је опис два Костићева боравка у Крушедолу, које Винавер посматра као један боравак – а онда, планови да се Лаза жени, на пример, када се сместе у други боравак у Крушедолу, делују неумесно...

Занесе се Винавер и кад описује равницу и поглед који пуца по Шајкашкој. А у Бачкој једино поглед не пуца по Шајкашкој: оивичен је поглед у Шајкашкој Тителским брегом, али и Фрушком гором.

Најозбиљнија грешка коју Винавер прави је она када не проверава оно о чему пише: када књигу не узима поново у руке. Озбиљна је грешка, јер из тога извлачи закључке. (Тешко да Винавер може да се заустави кад крене.) Овога пута та грудва снега од које је кренула лавина тумачења, тиче се *Новеле од Сџанца*. Да би нам приближио како је написана Костићева *Гордана*, Винавер је кренуо од *Новеле од Сџанца*; и објаснио нам због чега Држић није могао да напише *Новелу од Сџанца* у стиху – а *Новела од Сџанца* написана је управо у стиху.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Видети белешку број 131, стр. 122.

¹⁴⁸ Лаза Костић, *Прејиска I*, (приредили: Младен Лесковац, Милица Бујас и Душан Иванић), Нови Сад 2005. године; поглавља: Антоније Хаџић од 51. до 88. и Валтазар Богишић од 281. до 382. странице.

¹⁴⁹ Преписка са Миланом Савићем објављена је у књизи Лаза Костић, *Прејиска II* (приредили: Младен Лесковац, Милица Бујас и Душан Иванић), Нови Сад 2017, 191–302.

¹⁵⁰ Видети белешку број 131, стр. 501.

Део о Костићевом односу према руској књижевности захтева пажљиво читање. Миодраг Радовић у књизи *Лаза Костић и свейска књижевност*, показао је да Винавер прави највише грешака када пише о Костићевом односу према руској књижевности.¹⁵¹

Неправедан је Винавер и према Јовану Андрејевићу Јолесу. (Чак и оно што је Јолес превео – приписује Костићу!)¹⁵²

Покушао сам да исправим још једну Винаверову грешку. Цитира Винавер Костићево писмо Валтазару Богишићу... Каже Костић да је, потуцајући се по свету, потрошио последњу *марку* коју је имао. Убеђен сам да је у питању штампарска грешка; да је уместо *марку* требало да пише *мраку*. (Реч *мрака*, за последњи динар, и даље се користи у Шајкашкој.) Читам поново Костићеву преписку са Валтазаром Богишићем и видим да нисмо у праву ни Винавер, ни ја. Лаза Костић је употребио сасвим другу реч. Поменуо је француску реч која означава прње, сиротињу...¹⁵³ И одједном престајем да исправљам Винавера. Јер, Винавер има мисију: он не може да се бави ситницама док гради нешто крупно. Он може да напише *земљицу* уместо *земљу* док цитира општепознати стих. Он може, на пример, да напише да је Јован Ристић пао 1890. године, иако је из контекста јасно да је реч о 1880. години.

И уводимо у нашу причу Црњанског. Највећа је опојност, за свакога ко је мушко, стварање државе – пише Црњански у првом од два текста о војду Карађорђу.¹⁵⁴ На примеру Винавера видимо како се та опојност претвара у пијанство. (Кад Новица Петковић – Винаверову књигу чита као да је и монографија о српској нацији – онда то звучи убедљиво.)¹⁵⁵

¹⁵¹ Миодраг Радовић, *Лаза Костић и свейска књижевност*, Београд 1983. године.

¹⁵² Светозар Петровић, *Лаза Костић*, Нови Сад 2010. године. Јован Андрејевић Јолес је био тај, који је превео Анин плач у *Ричарду III*. А Винавер дословце пише: „... (као леди Ана у 'Ричарду Трећем', чију је *шужбалицу* Лаза онако дивно *йревео*).” Видети белешку број 15, стр. 217. (Подвукао М. Н.)

¹⁵³ Видети белешку број 148.

¹⁵⁴ „Милош је, у корист свог апсолутизма и свог пореског система поступао са народом, опрезно, великом вештином, као и са Турском, Карађорђе као и са рођеним братом, и очухом у име државе која је кад се *сйвара* за свакој ко је мушко највећа *ойојности*.” (подвукао М. Н.) Цитирано по књизи; Милош Црњански, *Есеји и чланци II (Историја, йолемике, разјовори, приредио: Живорад Стојковић)*, Београд, Задужбина Милоша Црњанског, Лозана, Наш дом, Editions L'Age d'Homme, 1999, стр. 185. Текст је објављен у листу *Време*, 1, 2. и 3. мај, 1932, XII, број 3711.

¹⁵⁵ Новица Петковић, „Варијације Винаверових тема”, *Аршикулација йесме*, Сарајево 1968. У том тексту Новица Петковић исправља грешку коју је начинио у приказу: „Коначни Винавер. Поводом *Заноса и йркоса Лазе Костића*”, *Живои*, Сарајево, XIV/1, 1965, стр. 52–59. Написао је за Костићеве приповетке („Минехаха”, „Махараца” и „Чедо вилино”) да су песме! (Или је словослагач по инерцији слагао текст?)

Винавер, пред нашим очима, ствара државу у којој поезија уједињује народ. Поезија је у тој држави темељни стуб: од ње све почиње. У тој Винаверовој држави закони су произвољни, а одступања су условљена дубљим животним нагоном; отуда кад се греши, греши се „из највиших, државних разлога поезије.”¹⁵⁶ Природно, у тој држави песник има врховну одговорност. Узгред, Винавер је забележио: „Стварати драму и стварати државу (уз све могуће планске препреке) донекле је исти посао.”¹⁵⁷ И оно што је само по себи изокренуто, необично, у овој књизи, у овој химни поезији, делује природно. Делује природно и оно Винаверово: „Народи ће вечито бити жедни поезије. То је наша прва жеђ.”¹⁵⁸ Наравно, Винавер је духовит и у стању је да сопствени патос смири својим духовитим коментарима. Не може једино да смири самог себе кад почне причу о Богдану Поповићу...

Јер, Богдан Поповић је са својим схватањима књижевности са друге стране... Залаже се за памет, логику, смисао, такт, меру, углађеност, уљуђеност, утуљеност, мртвило, за законе и норме; за све оно што је, по Винаверу, са друге стране живота – и поезије. Богдан Поповић је симбол законодавца у српској књижевности и као такав је доследно провучен – не само кроз ову књигу – већ и кроз читаво Винаверово стваралаштво. Почевши од 1911. године и анкете у *Пијемонти*у поводом Поповићеве *Антилојије новије српске лирике*, преко Винаверове *Пантилојије*, па до последњих Винаверових текстова. Ту најпре мислим на текст „Бора Станковић и пусто турско” – када Винавер, преко Боре Станковића, води своју најодлучнију битку у рату са Богданом Поповићем.¹⁵⁹ Најгрубље речено: Винавер брани све што је живо од онога што је мртво. (Ако је то живо до живота теже дошло – тим је вредније!)

Занимљиво је сећање Милоша Црњанског на прве године после Првог светског рата и на Винавера у њима. „Винавер, вративши се из Москве, био је ужас тог стола, плах, променљив, истрајан у критици. Опасан за сваког својим карикатурама, он је према предратном био демонски немилосрдан. Његова усмена критика наших књижевних прилика била је поразна, његова усмена карикатура рада Богдана Поповића страшна.”¹⁶⁰

¹⁵⁶ Видети белешку број 131, стр. 172.

¹⁵⁷ Видети белешку број 131, стр. 213.

¹⁵⁸ Видети белешку број 131, стр. 243.

¹⁵⁹ Станислав Винавер, „Бора Станковић и пусто турско”, *Лейхойис Мајилице српске*, 1952, књ. 369, св. 6. стр. 427–434.

¹⁶⁰ Милош Црњански, „Послератна књижевност. (Литерарна сећања), *Лейхойис Мајилице српске*, 1929, књ. 320, св. 2, стр. 193–205; св. 3, стр. 344–359. Узгред, Винавер је дошао из Москве, а сто о којем Црњански пише био је у кафани хотела Москва.

Каже даље Црњански да Винавер није постао члан Групе уметника, али помиње Винаверов „дубок нагон српскога језика” – и хвали му стихове. Да је Винаверов језик другачији, први пут сам осетио током студија књижевности – на часовима Милорада Павића.

Чекали су нас, исписани на табли, стихови српских песника – а на основу лексике и версификације, одређивали смо време настанка песама. Студентски, почетнички, наивно. Учили смо.

Једном смо од неколико „песама” Гаврила Стефановића Венцловића мислили да су песме из XX века.

А на следећем часу дочекала нас је песма о тицама које су залупале о ведрину тако да је језива јасност настала... Тако нешто. Уистину пишем по сећању.

Сви смо препознали Гаврила Стефановића Венцловића.

Али, није то био Венцловић – био је то Винавер.

И у књизи о којој данас пишем, видим Венцловића. Када Винавер помене „Брод наше душе”,¹⁶¹ ја чујем Венцловићеве „стихове”, које је истакао и Меша Селимовић: „Довде допловивши, / ветрила своја спутивши, / у тврдом пристаништу ћутања / да пристанемо”...¹⁶²

Тражио је Венцловић нов језик не би ли се својим проповедима (у која је унео све своје животно и литерарно искуство) обратио народу... Видим Винаверов прст у ваздуху. Винавер износи своју животну истину, своју литерарну истину, свој животни став. Има нечег проповедничког у овој књизи; а то не иде без прста у ваздуху.

Као што Венцловић своју паству придобија читавим својим животним искуством, тако се и Винавер бори за своје читаоце. Има ту и пословица и језика улице, и примера свакоме разумљивих. Кад Винавер, поводом појаве туђе речи, напише „иш, туђа!” – у успутној реченици, ту се читав један свет отворио. Као да је та страна реч, која се појавила, кокошка, коју ће човек са две речи отерати; као да је та туђа кокошка дошла у наше двориште да краде храну нашим кокошкама... Или, као да ћемо ми бити оптужени због те туђе кокошке у нашем дворишту. Иш, туђа. Њој у нашем дворишту није место. То, „иш, туђа” не само што је духовито у тексту, што освежава текст, већ највише говори о нашем приступу новим речима.¹⁶³ А знамо да се Винавер доследно залаже да

¹⁶¹ Видети белешку број 131, стр. 320.

¹⁶² Меша Селимовић, *За и крошћив Вука*, Нови Сад 1967. године. (Цитирано по књизи из 1987. године, Београд, стр. 117.)

¹⁶³ Видети белешку број 131, страна 86.

песници кују нове речи, а не само народ или пак филолози. А у исто време, са нотесом у руци (остала је и та слика о њему), Винавер бележи нове речи, које изговарају дечаци док играју фудбал! Не сме ниједна српска реч да нестане.¹⁶⁴

Подсећа Винавер, често, својим поређењима, на човека, који се с мора спустио на копно и у себи носи слику завичаја. Много је ту поређења са морем... (Али, Винаверово море никада није мирно море.) Са друге стране као да не би да пропусти звук ниједне птице. („У јамбу Лазе Костића пробудиле су се и птице, сви соколи, орлови-шестарци и крагуји дивљачни; и наши узбуњени потоци горски и сам развршани камен кршева: увис, у цик, у врисак, у помаму, у највишу свест бола, патње и славе.”)¹⁶⁵ Имамо код Винавера нешто што бисмо могли назвати преплитањем високог и ниског стила. Притом код Винавера нема баналних места. Има грешака, има занесености, али Винавер је у стању да нам и оно што изгледа најприземније у човеку дигне на један виши ниво. Оживљава пред нама (и кад га не помене) и Симеона Пишчевића и даје виши смисао његовој тежњи за бољим животом. Каже Винавер да увек мора постојати нека звезда или звездица, која нас води напред... И одједном оно Пишчевићево тражење вишег чина добија дубоко оправдање.

Али, вратимо се „нашем” професору. Прича о Богдану Поповићу још није готова.

Све о сукобу Богдана Поповића и Станислава Винавера, живље и сликовитије описао је сам Винавер – и ти делови, књижевни делови, најубедљивији су у овој књизи: „Па је и Богдан Поповић обзнанио да више нема жучи и бујности, безобразлука и пуштахилука, сласти и дрскости, у некадашњем дивљем и бесудном царству поезије; нема застрашености и беспућа ’скитске неписмености’: све је уљуђено, благопристојно, утрвено и успавано. Све професорима руку љуби, а кад спомене и саму реч ’добар укус’ – клања се до црне земљице”.¹⁶⁶

А шта би тек остало од Богдана Поповића да га је Винавер другачије читао? Да је, као Светозар Петровић, упоредио верзије прештампаног

¹⁶⁴ Од Иване Стефановић сам чуо ово драгоцену сећање Ивана Јанковића, писца и адвоката.

¹⁶⁵ Видети белешку број 131, стр. 322.

¹⁶⁶ Видети белешку број 131, стр. 118.

текста и први пут штампаног текста? Да је којим случајем видео шта изоставља, а шта мења онај, који, наводно, ништа није мењао!¹⁶⁷

Но, постоји нешто што се о Богдану Поповићу није знало. (Винавер као да је то наслутио.) Жели Богдан Поповић последњих година живота да дође до начина како да измери количину естетског.¹⁶⁸ Осећам да би му Винавер рекао да се мери само оно што је мртво... Живот (и поезија) не могу се измерити.

Богдан Поповић о Винаверу није непосредно писао. Али је остало сведочанство шта је о Винаверу говорио. У *Дневнику* из 1939. године, на пример, Милан Јовановић Стоимировић пише да му је Богдан Поповић рекао како у Европи после 1914. године ништа велико није написано. „Осуђивао је Винавера и друге снобове, који су дали заразне рђаве примере”¹⁶⁹

Па ипак, у свом списатељском веку, и Винавер је једном узео у руке Поповићево перо. (Наравно, не у овој књизи, али нека и то остане забележено.) У једном тексту из 1921. поменуће Винавер „наше прилике” и још ће рећи да је Костићев превод слаб и за наше прилике. Али, то је само пега у делу Станислава Винавера.¹⁷⁰

Винавер је своје перо чврсто држао.

И дошли смо до места на којем морамо поставити питање када је почео Винаверов интерес за Лазу Костића. Истраживачи Винаверовог дела у томе се не слажу...

Ако се грубо, по дијагонали, погледају Винаверове књиге (сада и то можемо), онда ћемо видети да се пун, истински интерес за Лазу Костића,

¹⁶⁷ Када је Богдан Поповић 1927. године у другој књизи својих *Олега из књижевности и уметности* уврстио расправу „Шекспир и др Лаза Костић”, пише то Светозар Петровић, изворни наслов сачувао је као поднаслов, а као наслов ставио је: „Преводи у стиху”. Притом Богдан Поповић каже да је текст изворно објављен у *Српском књижевном гласнику* 1907. године. Међутим, педантни Светозар Петровић је показао да је Поповић више од петине текста променио. Када се погледају измене које је Поповић унео, онда се за овај (прештампани) текст може рећи да иде у ред најпрљавијих текстова у српској књижевности. Видети белешку број 145, стр. 35–44.

¹⁶⁸ Милан Алексић, *Бојдан Поповић и српска књижевност*, Београд 2014. године.

¹⁶⁹ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941* (приредили Стојан Трећаков и Владимир Шовљански), Нови Сад 2000. године. (Белешка од 21. октобра 1939. године налази се на страни 315.)

¹⁷⁰ У тексту „Ромео и Јулија” (*Република*, V/57, 12. III 1921, стр. 3), Винавер дословце пише: „Превод Лазе Костића *засјарео* и *ројодатајан* (подвукао М. Н.) чак и за ’наше прилике’. Ромео без поезије – то не иде.” То: „наше прилике”, понављам, јесте Богдан Поповић. Цитирано по књизи 11, *Бој и човек на иззорници*, Дела Станислава Винавера, Београд 2015, стр. 155.

код Винавера појавио тек после Другог светског рата. Међутим, пажљивије читање нас враћа уназад – чак до самих Винаверових почетака. Коначно, ту загонетку нам отвара сам Винавер у књизи *Заноси и ѝркоси Лазе Костића*. Наиме, Винавер помиње гимназијалца Прве београдске гимназије, који је објављивао песме и приповетке у *Српском књижевном иласнику* и који је написао рад о Лази Костићу. Скерлић је, пак, тог гимназијалца укорио и саветовао му да се окане Лазе Костића.

Тај гимназијалац, очито је да је реч о Винаверу, Скерлића није послушао. А на непослушност га је подстицао и Светислав Стефановић, да откријем и име које сам желео да прећутим... Показују нам то и рана Винаверова писма Стефановићу: ту се, један до другог, можда и први пут код Винавера, помињу, Шекспир и Лаза Костић...¹⁷¹

Исправићемо на овом месту и једну словну грешку. Исправићемо је, јер је више од словне грешке. Словослагачи су погрешно „написали” – *ѝлуѝ* уместо *ѝлув*.¹⁷² Није за патријарха Рајачића Винавер написао да је *ѝлуѝ* већ да је *ѝлув*. (Мада је то у Винаверовом виђењу много страшније.) Цитирам: „Све оне звонке народне године – та он је глуп за њихов звук. У њему јече само стара препукла црквена звона.” Неће бити да је глуп, већ глув – још једном то бележимо. А то је леп прелаз на причу о Скерлићу. Но, ту причу ћемо скратити: док је Винавер са Поповићем полемисао имајући у виду читав рад Богдана Поповића, са Скерлићем другачије полемисше. Осуђује и Скерлића у целини, али чешће полемисше са Скерлићевом студијом *Омладина и њена књижевносѝ*. Скерлић се, по Винаверу, Омладини подсмева, саветује Омладину из безбедне удаљености, говори против Хабзбурговаца (и то говори под шифром!) Једном речју, нема разумевања за чист занос Омладине. (Омладина тада представља Српство; а то прво С пише се код Винавера великим словом. Кад пише о Српству, Винавер користи своја правописна правила.) Не може се о Омладини писати трезвено и здраворазумски. Није се Скерлић лепо провео. Али, важна нам је и једна успутна примедба – Скерлић није имао уво.¹⁷³ (Отуда ни у хору није могао певати...) У истом том духу је и одбрана језика Милована Видаковића и Винаверов страх

¹⁷¹ Поиграва се Винавер: каже да чита „Шакеспеареа”. И даље: „Збиља има божанствених ствари и Лаза Костић – с којим сте упоређени – има великих заслуга што је почео превођење.” Видети: *Еѝсѝоларна биоѝрафија Светѝслава Сѝефановића*, (приредио Миливој Ненин), Нови Сад 1995, стр 224. Писмо је без датума.

¹⁷² Видети белешку број 131, стр. 76.

¹⁷³ Видети белешку број 131, стр. 356.

од тога да би се мелодија Видаковићевог језика могла изгубити у преводу на савремени српски језик. (А да се Видаковић преведе на савремени језик предлагао је Павле Поповић...)

Дижемо Винаверову фусноту, горе у текст: „Уво, то јест смисао за говорну мелодију, од толиког је значаја у нас, да оно у пренесеном смислу, значи и читав људски род. То сам често слушао у Шапцу. Вук има сличан пример, из Црне Горе. А Сима Сарајлија пише: ’Не било га у свему српскоме уху и отечеству!’¹⁷⁴

И још да појачамо, и поново Винаверовом фуснотом: „Чисти стихови не смеју се очима брати већ вазда слухом”.¹⁷⁵

Исписивао је Винавер и звучну историју српске књижевности.

Како Винавер пише? Тешко се држи теме (Лаза Костић, на пример, овде се указује као река понорница); али, има Винавер опсесивне теме којима се враћа (говорна мелодија, надграматика, језик, трохеј и јамб, Српство...).

На почетку скоро сваког поглавља покушава да буде дисциплинован: да прати Костићеву биографију, али – не издржи. (Од тога се оградио: каже да се „ничји живот, а најмање Лазин, не да испричати пуким хронолошким редом” па да буде психолошки разумљив.)¹⁷⁶

Обиље је обележје његовог стила. Довољно је завирити у опис „надирања” на државну касу, па да све буде јасније: „Каса, ћемер, цеп, шпаг, тоболац, буђелар, кеса, пљачка, Алај-бегова слама, гавранови и чавке који слећу на мршу (то јест државу), понекад из деветог села, који се укокали очима и чуче вребајући пусто масло које хоће да полоче”.¹⁷⁷

Може ли сликовитије?

Мада је то *обиље* најпрецизније описала Ребека Вест, кроз причу самог Винавера. Наиме, на путу из Сарајева за Београд, неуморни Винавер, кога не држи место, у возу сретне своју прву љубав. И на питање због чега га је пустила да оде у свет (узгред, заборавља притом да није смео да јој пише из Париза, јер се плашио да му неће одговорити)

¹⁷⁴ Видети белешку број 131, стр. 267.

¹⁷⁵ Видети белешку број 131, стр. 330.

¹⁷⁶ Жељка Пржуљ, у необјављеном магистарском раду, посвећеном Винаверовој књизи о Лази Костићу, помиње термин: *психографија*, као један од могућих термина у опису те књиге.

¹⁷⁷ Видети белешку број 131, стр. 449. Винавер пише *йолоче*, вероватно би требало *йолочу*.

– уследио је прецизан одговор: било га је *йревише*.¹⁷⁸ (Опет узгред, могао је Винавер, каже Ребека Вест, да говори тринаест сати без престанка!)

Е, то *йревише*, то *обиље*, та *дужности* – то је Винавер. Није му довољно море, на пример, појавиће се у поређењу и океан. („Лаза Костић је океан, са бурама гнева и заноса; дубине се растварају и цепају, а гребени се распомамљују и шибају до звезда.”)¹⁷⁹ Није му довољна једна птица; напуниће књигу птицама!

Притом се његов поглед, понекад, са говорне мелодије – са споја више речи – спушта на појединачне гласове... Са највише претеривања (и на детаљима показује родољубље), овај мајстор градације пише о звучности српских гласова (готово их је оживео). Има ту свега: асонанца на С стално опомиње на срдњу (у конкретној анализи песме); велича се употреба два М једно до другог; С је ту да представи силу и славу; А тражи дивљење; Костић је потонуо у Л и Љ; заноси нас дечије Л: папирно је П; сиктаво је С; помиње љубавни уплит М и Н... Врх градације је када за С, Н и М напише да су нагомилани слатки сугласници. Готово узвикне Винавер: „Све М, Н, Р! Преокрет самогласника: не може се ништа избећи на свету!” (Или *суїласника* – примедба М. Н.) Даље, анализирајући *Перу Сејединца* помиње Винавер Ш и Ж који чине бол неподношљивим; Ш, Ж и Т просто шкргућу; а ту су и Н и К... Винавер чује У у речи *чула*. И да не настављам. Све то иде као потврда да је српски језик најлепши од свих словенских језика; а да се по лепоти акцента са српским језиком не може поредити ниједан живи европски језик.¹⁸⁰ Прекидам овде, јер не може се до краја испратити овај Винаверов занос...

Моћни су Винаверови успутни коментари, његова уживљавања и оживљавања – не само о опсесивним темама, већ и о савременицима.¹⁸¹ Ту су и Слободан Јовановић, Владан Ђорђевић, али и Костићеви сав-

¹⁷⁸ Ребека Вест, *Црно јајње и сиви соко* (превела: Ана Селић), Београд 2017, стр. 335. Винавер је у књизи Ребеке Вест приказан као снажна и занимљива личност. (Једино је другачији у односу са женом!) Можда је овде место да забележим сећање Светислава Марића на Винавера у заробљеничком логору. Марић је причао, каже Лаза Чурчић, да им је Винавер *мноје йешике дане учинио йодношљивим!*

¹⁷⁹ Видети белешку број 131, стр. 320–321.

¹⁸⁰ Видети белешку број 131, стр. 267.

¹⁸¹ О стварност, у којој живи, Винавер се тек очешао. Поменуће, гимназије, универзитете и *вечерње курсеве*, на пример. (Градација, која описује време!) Нема Милана Богдановића у овој књизи!

ременици: Ђорђе Поповић Даничар,¹⁸² Аца Поповић Зуб¹⁸³ и да не набрајамо... Све до оних личности за које данас знају једино књижевни архивари... Узгред, Винавер и мртве фразе оживљава. Кад помене море питања (у значењу: много питања), већ ће наставком реченице вратити *мору* живот: „Песма је својим жубором одговор на читаво море посебних питања, које запљускују и песника и нас”¹⁸⁴

Али, све време, и кад комбинује високи и ниски стил (у сред реченице осване окамењени израз који другачије звучи: од наведеног „иш, туђа”, до „таман посла” и „без по мукe”, преко „уби, Боже” до оног „у зло доба” или „преко леба погаче”...) Винавер исписује занимљиве редове и оригинална, искошена запажања. (Да ли је неко боље описао новосадску *Застава* од Винавера? „*Застава* није могла да се одрекне ниједне мржње, ниједног непријатељства...”)¹⁸⁵

Све то уз неку ведру иронију. А та ведро иронија посебно светли када се Винавер дотакне „смртне болести”; и о смртној болести се може писати уз подсмех. (Хоће Винавер да помогне Богу, да Бог одмах зна да му то он, Винавер, пише!)¹⁸⁶

Јасно је да је „смртна болест” вера у уједињење Српства!

Винаверови оксиморони („грађански паорски језик”),¹⁸⁷ Винаверови парадокси (шта ћемо са реченицом да је песма толико добро написана да може да прође и као пародија), Винаверова прећуткивања (где је, на пример, Стари бард у 1848. години)¹⁸⁸ – остаће у другом плану...

¹⁸² О преводу *Дон Кихота* из пера Ђорђа Поповића Даничара, на пример, рећи ће Винавер, да „спада у најзнаменитије подвиге на нашем језику”. И онда нас у то и уверава! Научио је Даничар шпански језик због *Дон Кихота*! Видети белешку број 131, стр. 112.

¹⁸³ Поиграва се Винавер са Ацом Поповићем Зубом („сикће Зуб, кроз зубе”, „даље гризе Зуб”), али и прецизно описује овог жарког родољуба (у почетку) и агента мађарске владе (на крају)... Отвара Винавер могућност да је Зуб „можда понеки пут и заборавио ко је и шта је сад, сећајући се ко је и шта је био некад...” Очито да га је Винавер узео на зуб! Видети белешку број 131, стр. 97–98.

¹⁸⁴ Видети белешку број 131, стр. 292. Винавер пише *зайљускују*, вероватно би требало *зайљускује*.

¹⁸⁵ Видети белешку број 131, стр. 527.

¹⁸⁶ Парафразирам Станислава Винавера. Користим његову формулацију о Милошу Обреновићу, који комбинује сочни народни језик са свечаном словенштином – да би Бог одмах знао ко му то пише! Видети белешку број 131, стр. 82.

¹⁸⁷ Видети белешку број 131, стр. 86.

¹⁸⁸ Стално у књизи видим Старог барда, Стевана Владислава Каћанског. Јер, не постоји нико у српској књижевности ко је више писао против „коварних” (подмуклих, поварених, лукавих, лицемерних) Хабзбурговаца од Старог барда. (Он је писао о крви проливаној за Аустрију и Угарску.) Винавер га једва помиње. А кад је сахрањиван Стари бард, сахрањен је уз речи: Доле Аустрија!

Тешко је писати о Винаверу, а притом се чврсто држати теме. Где убаци-ти „швалерски александринац“?

Тек, читалац не може да остане равнодушан.

И вратимо се опет Црњанском, који је на примеру кокошке, која међу пилићима стоји на једној нози, показао да се љубав мајке не учи. Не учи се ни љубав према своме роду. Има ова Винаверова књига и тај слој, који, чини ми се, није довољно истакнут. То родољубље је доситејевско родољубље. Оно што је Доситеј написао у првом раду – Винавер као да пише у свом највећем делу. Као да и Винавер жели да му на споменику пише: он је љубио свој род... А јесте љубио свој род. Страсно, некритички, неумерено... Љубио је Омладину, љубио је младост свог народа, жељу за слободом, језик свог народа... И преко највећег представника те Омладине, Лазе Костића, исписао је ту своју истину... Истину која је утопија, али која је његова велика истина. (Неко је написао да су мапе света у којима није учртана утопија – досадне мапе... Или да такве мапе не би требало да постоје. Тако нешто.) Али, вратимо се у стварност.

Коначно, видим и Банат и у Банату оца Михајла Пупина; видим га, јер га је Винавер оживео... Видим га како скида цареву слику са зида, јер их је цар изневерио. А изневерио их је, јер их шаље у рат против непријатеља који нису Турци! Цар је погазио дату реч.

Да ли је отац Михајла Пупина могао знати да ће цар слати Србе у Првом светском рату у битке против Срба? (Потражио би скинуту слику, да је разбије.)

И вратимо се још једном Црњанском, чији стихови из песме „Химна“ („Немамо ничег. Ни Бога ни господара. / Наш Бог је крв.“), после читања Винаверове књиге о Лази Костићу, другачије звуче!

И толико тога другачије звучи после читања ове књиге. Звучаће као фраза, али ретке су – ако уопште и постоје – књиге, у којима се, као у овој, истовремено види зрелост и осећа младост једног народа.

О ОВОЈ КЊИЗИ

Нема више сеоских луда: оних који говоре истину о селу, а којима је истина унапред опроштена.¹⁸⁹ Променио се свет. Али, има људи из прошлих времена... Препознатљиви су.

Један од тих људи из прошлих времена ме зауставља и тражи од мене да му купим *сџењак* за лампу на гас. И објашњава ми где тог *сџењка* нема – не каже ми где га могу купити. Све је у том тражењу не-обично: и тон којим ми се обраћа (говори са висине), и објашњења, па и сама идеја лампе на гас!

Једва се уздржавам, да не прснем у смех.

Нисам му купио *стењак*, али сам добио наслов за књигу о Црњанском.

Речник српскога језика Матице српске из 2007. године (стр. 1269) уз реч *сџењак* бележи: „фитиљ у свећи, светиљци, кандилу”. Не бих да се свађам са речником. *Сџењак* из мог сећања је једна врста фитиља у лампи на гас. (Дебља тканина, ширине једног центиметра.) *Сџењак* се упали и даје светлост. Гори док у лампи има гаса. („Лаку ноћ, да не гори гас” – илустровао би то, примером, неки закаснили Вук Караџић. Мада је једнако штедљив и овај пример: „Дођите код нас, да не гори гас и код вас и код нас.”)

Да ли је то онај жижак из „Ламентана над Београдом” што „дрхће ко прут”...

Не бих даље говорио о наслову, ни о тој светлости која нам стиже од Црњанског... Клизнућу, или у баналност, или у патетику... Одвећ је

¹⁸⁹ Парафразирам Иву Андрића, кога је опет, из времена Другог светског рата, парафразирао Сретен Марић. Више о томе у књизи Миливоја Ненина, *Срџен Марић*, Лесковац и Београд 2017.

све то сладуњавао... Кренуо сам да истакнем, али није укусно ни издајати, тај строги говор преписке, за којим, кад год могу, посежем... А већ и експлицитан говор о сопственој књизи доводи у питање добар укус.

Закомпликовао сам ову напомену. А само сам хтео да парафразирам две туђе реченице. Прва је настала после увида у сачувану преписку Милоша Црњанског; а друга је настала непосредно после читања фототипског издања часописа *Идеје* Милоша Црњанског.

Прва нам говори о томе како преписка Црњанског нуди лепу слику о Црњанском као човеку и о његовој доследности. (Нема разлога Црњански да се плаши објављивања те преписке.) А друга реченица говори о томе за шта се Црњански хватао у нашој традицији; али и да пише из уверења. (Хвата се за оно што је *здрavo* у нашој традицији!)

О тој доследности, значи, и тим уверењима, изнад којих видим и родољубље Милоша Црњанског, жели да говори ова књига... А све то нас враћа у прошла времена. Постајем препознатљив.

(Повезао сам, мало невешто, ову књигу са тражењем *сйењка*.)

И као да сам овом реченицом о прошлим временима, платио наслов, за који сам мислио, да сам га, лако, добио.

Једва се уздржавам, да не прснем у смех.

*

Текст „О тону једне полемике и још понечем” – којим ова књига почиње – прво је објављен у *Лейхойису Мајицие српске* (год. 191, књ. 496, св. 1–2, јул–август 2015, стр. 156–161), а после је прештампан у књизи *Сви моји данајски йисци*, Ново Милошево 2016. године, стр. 316–325.

На сугестију Мирјане Маринковић у друго издање овог текста сам унео допуну: прва књига штампана у Београду јесте *Четвороројеванђеље деоџрадско* из 1552. године, а први издавач је био Трајан Гундулић. Црњански, пак, има у виду прву српску *државну* штампарију. То је требало истаћи. Као што је требало истаћи и мастер рад Марије Судар – која о тој полемици између Црњанског и Милана Богдановића другачије говори, неголи што се то говорило између два рата.

Други текст „Интервју и коментари” такође је намењен *Лейхойису Мајицие српске*, али се појавио у краљевачкој *Повељи* (год. XLVIII, бр. 2, 2018, 127–134).

Трећи текст „Узалудан посао Младена Лесковца” појавио се у *Зборнику Мајицие српске за књижевност и језик* (књ. LXVI, св. 3, 2018, стр.

909–944). Уредник поменутог *Зборника* јесте Јован Делић, ово тек да разрешим загонетку постављену у једној од фуснота.

Четврти текст „О доследности и још понечем”, појавио се у Новом Саду крајем 2018. године у књизи *Дело Милоша Црњанског* (Радови са округлог стола, 12. IX 2018, стр. 95–106). Зборник је уредио академик Миро Вуксановић, а округли сто је уприличен поводом 125 година од рођења Милоша Црњанског.

Пети текст „О стогодишњици једног писма” читан је на Међународној научној конференцији у Будимпешти 12. априла 2019. године и требало би да се појави у зборнику *Милош Црњански – романџични анархисти XX века*.

Текст „Уреднички рукопис Милоша Црњанског” појавио се као предговор фототипском издању *Игеја* Милоша Црњанског, објављеном у Андрићграду 2016. године, стр. 5–11. Поговор том издању написала је Горана Раичевић, која је, заједно са писцем ових редака, учествовала у приређивању тог издања.

Као Додатак у овој књизи појављује се и текст „Утопија Станислава Винавера”, који је писан као предговор Винавровој књизи *Заноси и њркоси Лазе Костића*, за антологијску едицију *Десет векова српске књижевности* Издавачког центра Матице српске.

Текст се појављује и овде, јер је Милош Црњански један од главних јунака у тексту о Лази Костићу и Станиславу Винаверу.

Толико, рекао би Црњански.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

А

- Зоран Аврамовић 90, 99, 101
Адамов /Адамовић 17, 21
Драгослав Зира Адамовић 20
Душан Адамовић (видети:
Драгослав Зира Адамовић) 19
Ендре Ади 73, 81, 83
Драган Алексић 106
Милан Алексић 122
Фрања Алфиревић 102
Леонид Андрејев 86
Јован Андрејевић Јолес 118
Иво Андрић 46, 60, 69–77, 79–87,
92, 105, 106, 129
Данко Анђелиновић 84
Герман Анђелић 116
Ђура Арнолд 96
Ксенија Атанасијевић 106
- Александар Белић 106
Јулије Бенешкић 72, 80, 85. 86
Лудвиг ван Бетовен 97
Матија Бећковић 14, 70
Павле Бихаљи 101
Десимир Благојевић 92
Милан Богдановић 7, 9–11, 17, 21,
92, 99, 125, 130
Валтазар Богишић 117, 118
Миливој Босанац 104, 106
Живојин Бошков 27
Георгије Бранковић 117
Јосип Броз Тито 14
Милица Бујас 117
Иван Бунић Вучићевић 104

В

- Б
- Милица Бабић 72
Станислав Бајић 96, 101
Анри Барбис 40, 85
Нико Бартуловић 60, 80, 84, 87
Драгана Бедов 2
- Оскар Вајлд 40
Душан Васиљев 104
Драгиша Васић 106
Гаврил Стефановић Венцловић
120
Јанко Веселиновић 18
Ребека Вест 124, 125

Милован Видаковић 101, 123, 124
Милица Винавер Ковић 111
Надежда Винавер 111
Станислав Винавер 36, 85, 89, 99,
100–103, 106, 111–127, 131
Драгиша Витошевић 90
Слободан Владушић 2
Милан Влајчић 111
Глигорије Возаровић 8, 9
Станиша Војиновић 92
Ђорђевић Вуковић 111
Миро Вуксановић 70, 131
Васо Вучковић 61
Радован Вучковић 111

Г

Герхард Геземан 102
Јохан Волфганг Гете 97, 116
Радмила Гикић Петровић 116
Максим Горки 76
Миро Главуртић 111
Јасмина Грковић Мејџор 115
Милан Грол 106
Иван Гундулић 104
Трајан Гундулић 130

Д

Оскар Давичо 43
Мирко Дамњановић 10
Милован Данојлић 111
Милан Дединац 89
Јован Делић 131
Коста Димитријевић 14–21, 47
Станојло Димитријевић 84
Бранимир Донат 111
Раде Драинац 89

Марин Држић 71, 117
Бора Дреновац 111–114
Никола Дреновац 111
Јован Дучић 104

Ђ

Милован Ђилас 114
Милан Ђоновић 101
Биљана Ђорђевић 72
Владан Ђорђевић 125
Јулка Ђорђевић Хлапец 96
Младен Ст. Ђуричић 10, 11

Ж

Жаклина 18
Драгиша Живковић 27
Андре Жид 106
Милка Жицина 101

З

Гаврило Змејановић 117
Павле Зорић 113, 115

И

Миодраг Ибровац 93
Душан Иванић 117
Драгољуб С. Игњатовић 92
Јаков Игњатовић 43
Александар Илић 100

Ј

Jeus Peter Jakobsen 85
Иван Јанковић 121

Милица Јанковић 81
Миодраг Јасеничанин 106
Богољуб Јевтић 95
Боривоје Јевтић 85, 105
Недељко Јешић 10, 73, 91, 92, 99
Јован Јовановић Змај 23, 111–113
Милан Јовановић Стоимировић 95, 106, 121
Слободан Јовановић 75, 92, 125
Иванка Јовичић 23
Сава Јосић 45, 63, 65

К

Антон Канижлић 104
Краљ Александар I Карађорђевић 93, 105
Никола Карановић 96
Мирослав Караулац 76
Вук Карачић 124, 129
Аница Каћански 55, 85
Данчика Каћански 55
Стеван Владислав Каћански 126
Милан Кашанин 79, 101, 106
Никола Т. Кашиковић 41
Божидар Ковачевић 74
Гаврило Ковачевић 8
Дамњан Ковачевић 11, 12, 99
Душан Ковачевић 70
Мика Ковачевић 17, 18, 20, 21
Геца Кон 39, 100
Радомир Константиновић 111
Петар Коњовић 79
Мирко Королија 101
Јосип Косор 89, 99, 104
Драгутин Костић 101
Лаза Костић 23, 26, 33, 55, 69, 85, 88, 99, 111–127, 131

Милица Селем Костић 104
Радован Кошутић 102, 105
Силвије Страхимир Крањчевић 104
Густав Крклец 74
Томислав Кризман 80
Мирослав Крлежа 12, 93, 99
Вук Крњевић 111
Небојша Кузмановић 2
Барон Кулмер 92
Војислав Т. Кулунџић 84

Л

Анђелија Лазаревић 74
Бранко Лазаревић 71, 98, 101, 106
Г-ђица Левић 74
Младен Лесковац 23–28, 32, 35, 40, 41, 44, 45, 49, 53, 55, 59, 61–65, 102, 117, 130
Абрахам Линколн 97
Мило Ломпар 84
Наталија Лудошки 25, 26
Сима Лукин Лазин 41

М

Иван Мажуранић 26, 102
Владимир Мајаковски 104
Десанка Максимовић 97, 100, 102, 105, 106
Миодраг Максимовић 17, 20, 21
Мирослав Максимовић 14
Стефан Маларме 35
Тодор Манојловић 23, 25, 89, 99, 100, 103, 105, 106
Шандор Мараји 100
Мирјана Маринковић 130

Светислав Марић 125
Сретен Марић 7, 12, 129
Дража Марковић 17, 21
Фрања Марковић 84
Карл Маркс 97
Душан Матић 28, 89
Бранко Машић 79–82, 84–88
Владимир Машић 87
Радосав Меденица 102
Радивоје Микић 2
Мила 17, 20
Светозар Милетић 33
Живан Милисавац 27, 98
Живко Милићевић 100
Локица Миличић 104, 106
Јосип Миличић 99, 104, 106
Момчило Милошевић 85
Костица Милутиновић 63
Сима Милутиновић Сарајлија 124
Марко Миљанов 48
Нада Мирков 64
Никола Мирковић 100
Миодраг Михајловић Световски 92
Ранко Младеновић 100, 104, 105
Танасије (Таса) Младеновић 29–31, 37, 38, 46, 47, 51–56, 61, 63, 65
Јован Мокрањац 85
Анри де Монтерлан 103
Андре Мороа 106
Иван Мрак 97, 100, 101, 103, 105
Лукијан Мушицки 24

Н

Владимир Назор 83
Димитрије Најдановић 97, 101, 104, 106

Момчило Настасијевић 89, 103, 104, 106
Иван Невистић 8, 9, 12, 99
Марко Недић 92
Сава Немањић (Свети Сава) 33, 101
Миливој Ненин 3, 23, 80, 84, 112, 123, 129
Мило Николић (видети: Милован Ђилас) 114
Момир Николић 94, 106
Часлав Николић 90
Francesko Nitti 42
Бошко Новаковић 27, 100, 101, 107
Антон Новачан 80, 87
Бранислав Нушић 85, 106

Њ

Александар Његул 104

О

Бошко Обрадовић 90
Доситеј Обрадовић 77, 81, 127
Драгољуб Обрадовић 83
Милош Обреновић 126
Ристо Ј. Одавић 93
Омир (Хомер) 81

П

Милорад Павић 24, 120
Љиљана Павловић 112
Предраг Палавестра 28, 114
Јулка Паланачки 116
Сима Пандуровић 98, 102, 104–106

Синиша Пауновић 97, 100
Никола Пашић 13, 20/21
Владислав Пектовић Дис 103, 105
Новица Петковић 111, 118
Сретен Перовић 111
Александар Петров 90
Бошко Петровић 45
Вељко Петровић 34, 35, 92
Горан Петровић 70
Карађорђе Петровић 18, 118
Петар II Петровић Његош 7, 105
Растко Петровић 89, 99
Светозар Петровић 115, 116, 121,
122
Симеон Пишчевић 121
Аца Поповић Зуб 126
Богдан Поповић 73, 101, 106, 119–
123
Ђорђе Поповић Даничар 126
Јован Стерија Поповић 8
Јустин Поповић 106
Миленко Поповић 42
Мило Поповић (видети: Милован
Ђилас) 113, 114
Павле Поповић (комита) 17
Павле Поповић 73, 85, 101, 124
Радован Поповић 27, 65, 74, 92,
93, 101
Жељка Пржуљ 124
Гаврило Принцип 81
Душан Пувачић 111
Михајло Пупин 127

Р

Душан Радић 100
Душан Радовић 14, 20
Миодраг Радовић 118

Горана Раичевић 2, 21, 131
Јосиф Рајачић 123
Јован Рајић 55
Милан Ракић 106
Динко Рањина 104
Јован Ристић 118
Марко Ристић 10, 26–28, 35, 74–
76, 81, 89–92, 98
Ђорђе Рушкуч 61
Иларион Руварац 116

С

Милан Савић 116, 117
Исидора Секулић 24, 34, 35, 37,
39, 53, 77, 83, 92, 103, 105, 106, 114
Меша Селимовић 120
Ана Селић 125
Љубомир Симовић 115
Јован Скерлић 83, 101, 123
Миодраг Стаматовић 64, 65
Павле Стаматовић 8
Борисав Станковић 119
Станоје Станојевић 101, 106
Ивана Стефановић 121
Павле Стефановић 23, 106
Светислав Стефановић 23, 106,
112, 123
Милан Стојадиновић 16
Зоран Стојановић 7
Живорад Стојковић 118
Радивој Стоканов 115, 116
Стеван Сремац 17
Марија Судар 130

Т

Торквато Тасо 52
Гојко Тешић 98, 111–114
Милосав Тешић 70
Николај Тимченко 113, 114

Александар Тишма 45, 47, 53
Живојин Тодоровић 17, 19–21
Милан Токин 26–28
Ернст Толер 96, 105
Миховил Томандл 114
Станко Томашић 12, 99
Светислав Торњански 86
Стојан Трећаков 26, 27, 95, 106,
122

Ћ

Владимир Ћоровић 36, 80, 84, 87,
88, 106
Светозар Ћоровић 83, 84, 88
Добрица Ћосић 28, 98
Милош Г. Ћурчић 83
Стеван Ћурчић 69

У

Тин Ујевић 40, 43, 89, 95, 104, 106

Ф

Ели Финци 34
Гистав Флобер 40
Марга Фрајнд 113
Фран Кристо Франкопан 104

Х

Антоније Тона Хаџић 117
Хамза Хумо 106

Ц

Марко Цар 89
Светислав Б. Цвијановић 34, 87
Вида Црњански 75
Јован Црњански 62

Милош Црњански – појављује
се на готово свакој страници, са
изузетком последњег текста, у
којем се појављује: 118–120, 127

Ч

Лаза Чурчић 125

Џ

Петар Џацић 76
Урош Џонић 101

Ш

Бојан Шантел 94
Алекса Шантић 81
Виљем Шекспир 56, 113, 123
Владимир Шовљански 26, 27, 95,
106, 122
Милосав Шутић 86

Регистар саставио
Миливој Ненин

ОД ИСТОГ ПИСЦА

Миливој Ненин рођен је у Локу (Шајкашка) 29. октобра 1956. године.
Објавио је:

- Саветни кријике, с-окови поезије* (Огледи из књижевне историје и критике), Нови Сад, 1990;
- Светислав Стефановић – претеча модернизма*, Нови Сад 1993, 2007;
- С мером и без ње* (Марко Ристић и Милан Богдановић као анти-поди), Београд – Нови Сад, 1993;
- Суочавања* (Огледи о српским писцима прве половине XX века), Београд, 1999;
- Сивари које су прошле* (Огледи о српским писцима XX и XXI века), Нови Сад, 2003;
- Сивари лисац* (Присећања и прештампавања: приче п/о Павићу), Пожаревац, 2003; Београд, 2006;
- Српска јесничка модерна*, Нови Сад, 2006;
- Случајна књија* (Колаж о Тодору Манојловићу), Зрењанин, 2006; Београд, 2007;
- Сивне књије* (О преписци српских писаца), Нови Сад, 2007;
- Слајка књија*, Београд, 2008;
- Седам дележака* (Мала књига о Црњанском), Београд 2009;
- Савиченија* (Српски књижевници искоса), Београд, 2010;
- Свети мирис јамјивека* (Фрагменти о Лази Костићу), Београд, 2011;
- Савић Милан*, Ниш – Нови Сад, 2011;
- Седам дрежуљака* (Књига о Црњанском), Ниш 2013;

Славни Шајкаш (О Лази Костићу), Нови Сад, 2014;
Свeйислав Стeфaнoвић, oйeй, Андрићград, 2016;
Сви моји данaјски њисци, Ново Милошево, 2016;
Слoвo њврдо (О преписци Илариона Руварца), Сремски Карловци,
2016;
Српских новина додaјaк и грyпи додaци, Бањaлукa, 2017;
Срeйeн Марић, Лесковaц – Бeогрaд, 2017.

Приређене књиге – прва издања

А дaњa њуклa [Еротске народне песме], Ниш, 1987;
На раскришћу [Избор из савремене приповедачке прозе народа
и народности СФРЈ], Нови Сад 1988;
Мони де Були, *Крилатиo злaјтo и грyје књије* [Фототипско издање],
Бeогрaд 1989;
Ејистoларнa биогрaфијa Свeйислaвa Стeфaнoвићa, Нови Сад,
1995;
Владислав Петковић Дис, *Песме*, Сремски Карловци, 1995;
Између мaшћe и стивaрнoстии [Савремена српска приповетка],
Бeогрaд, 1996;
Светислав Стефановић, *Песме*, Сремски Карловци 1997;
Светислав Стефановић, *Појлeди и њoкyшaји* [Фототипско из-
дaњe], Бeогрaд, 1997;
Срeтeн Марић, *Ојлeди. О књижeвнoстии*, Нови Сад – Сремски
Карловци, 1998;
Милан Ракић, *Песме*, Бeогрaд, 1998;
Алекса Шантић, *Песме*, Бeогрaд 1998;
Владислав Петковић Дис, *Уђoјљeнe грyшe и њoслeдњe њeсмe*, Бeогрaд,
1998;
Илија Ивачковић, *О српским њисцимa*, Нови Сад, 1998;
Симa Пaндурoвић, *У нeмирним сeнкaмa*, Бeогрaд, 1999;
Виљeм Шeкспир, *Кориoлaн* (са Владиславом Гордић), Нови Сад,
2000;
Милош Црњански, *Лирика Иђaкe и свe грyје њeсмe*, Бeогрaд,
2002;
Душaн Рaдoвић, *Свaкo имa нeкoј*, Бeогрaд, 2002;
Ивo Андрић, *У зaвaди сa свeјoм*, Бeогрaд 2002;
Виљeм Шeкспир, *Хaмлeј* (са Владиславом Гордић Петковић),
Пoжaрeвaц 2003;

Сугари Милеџе Јакшића (са Зорицом Хаџић), Нови Сад, 2005;
 Милета Јакшић, *Велика џиџина*, Пожаревац 2005;
Крфски Забавник [Фототипско издање], Бањалука – Београд,
 2005;
 Тодор Манојловић, *Песме* (са Зорицом Хаџић), Зрењанин 2006;
 Даница Марковић, *Историја једне самоће* (са Зорицом Хаџић),
 Београд – Чачак, 2006;
 Др Душан Стоимировић, *Казивања* (са Драганом Мрдаковићем),
 Смедерево, 2007;
 Душан Срезојевић, *Златни даси и грује њесме* (са Зорицом
 Хаџић), Београд, 2008;
 Милан Савић, *Прилике из моја животиа* (са Зорицом Хаџић),
 Нови Сад 2009;
 Милан Савић, *Лаза Косић* (са Зорицом Хаџић), Београд, 2010;
 Милан Савић, *Наши ствари* (са Зорицом Хаџић), Нови Сад, 2010;
Милош Црњански, I књија [Десет векова српске књижевности],
 Нови Сад, 2010;
Лаза Костић, Књија о Змају [Десет векова српске књижевности],
 Нови Сад, 2013;
 Милош Црњански, *Песме*, Сремски Карловци, 2013;
 Милета Јакшић, *Песме*, Сремски Карловци, 2013;
 Николај Тимченко, *Нејатјор или айолоџи* (О Крлежи), Лесковац,
 2015;
Крфски Забавник [Фототипско издање], Андрићград, 2015;
 Илија Огњановић Абуказем, *Ђачки дневник* (са Зорицом Хаџић),
 Нови Сад, 2016;
Идеје [Фототипско издање], (са Гораном Раичевић), Андрићград,
 2016;
Прејиска Боривоја Маринковића, Нови Сад, 2017;
 Станислав Винавер, *Заноси и љркоси Лазе Косића* [Десет векова
 српске књижевности], Нови Сад, 2020.

САДРЖАЈ

I

О тону једне полемике и још понечем	7
Интервју и коментари	13
Узалудан посао Младена Лесковца	23

II

О доследности и још понечем	69
О стогодишњици једног писма	79
Уреднички рукопис Милоша Црњанског	89

ДОДАТАК

Утопија Станислава Винавера	111
О ОВОЈ КЊИЗИ	129
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	133
ОД ИСТОГ ПИСЦА	139

Миливој Ненин
СТЕЊАК ЦРЊАНСКОГ

Издавач
Архив Војводине
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор

Лекџура и корекџура
Весна Башић

Припрема за штампу
Александар Павловић

Дизајн корица
Жељка Башић Станков

Корице
Новинарска акредитација Милоша Црњанског
Легат Милоша Црњанског, Одељење посебних фондова
Народна библиотека Србије, Београд (МЦР III/54)

Тираж
300

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN
978-86-80017-71-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.163.41.09 Српјански М.
82.09

НЕНИН, Миливој, 1956–

Steњак Црњанског / Миливој Ненин. - Нови Сад : Архив
Војводине, 2020 (Београд : Службени гласник). - 145 стр. ; 24 см. -
(Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)

Тираж 300. – Библиографија. – Регистар.

ISBN 978-86-80017-71-6а)
Црњански, Милош (1893-1977)

COBISS.SR-ID 3330434

Préfecture de Police
N° 4.687

P

VICE D
TESS
ESSE
MM. les
Musées,
la mis
M'JO

Membre
Le Tit

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ